

T.C

KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ROUSSEAU’NUN ETKİLEDİĞİ DÜŞÜNÜR: I. KANT

MİHRİBAN KOTLUK

FELSEFE ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

Doç. Dr. Aysel DEMİR

KIRIKKALE-2023

“Mihriban KOTLUK” tarafından hazırlanan “ROUSSEAU’NUN ETKİLEDİĞİ DÜŞÜNÜR: I. KANT” adlı tez çalışması, aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ / OY ÇOKLUĞU ile Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Doç. Dr. Aysel DEMİR

İmza.....

Felsefe Anabilim Dalı, Kırıkkale Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum.

Başkan: Dr. Ufuk BİRCAN

İmza.....

Felsefe Anabilim Dalı, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum.

Üye: Doç. Dr. Aysel DEMİR

İmza.....

Felsefe Anabilim Dalı, Kırıkkale Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum.

Üye: Doç. Dr. Şule GECE

İmza.....

Felsefe Anabilim Dalı, Kırıkkale Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum.

.....

Doç. Dr. Abdussamed YEŞİLDAĞ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYANI

Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Mihriban KOTLUK

03/05/2023

ÖZET

ROUSSEAU'NUN ETKİLEDİĞİ DÜŞÜNÜR: I. KANT

Kırıkkale Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Felsefe Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Doç. Dr. Aysel DEMİR

NİSAN 2023, 59 Sayfa

J. J. Rousseau ve I. Kant 18. yüzyıl Aydınlanma Çağı'na damgasını vuran iki düşünür olarak karşımıza çıkar. Aydınlanma Çağı'na ışık tutan bu iki düşünür, eleştiri bağlamında çağa damgasını vurmuş, Aydınlanma'yı Aydınlanma Çağı içerisinde eleştirme cesaretini gösterebilmişlerdir. Her ikisi de usunu kullanabilen insanın duygusal yönüne de vurgu yaparak insanın kültürel, ahlaki, dinî ve siyasi yönünü ele almışlardır. Bu düşünürlerin görüşlerine baktığımızda, genel olarak irade kavramından hareketle ahlaki gelişim çerçevesinde aklını kullanabilen insana yöneldikleri görülür. Bu bağlamda, Rousseau'nun eğitim aracılığıyla kültürlü bir toplum yaratma gayesi, Kant'ta ahlaki bir gelişim olarak görülmektedir. Buna göre bu çalışmada, özellikle Kant'ın Rousseau'dan ahlaki ve siyasi bağlamda nasıl etkilendiğini gözler önüne sermek temel amacımızdır. Rousseau, birçok düşünür için bir dönüm noktası olmuştur ki aynı Aydınlanma Çağı'nı paylaşan Kant bunlardan en önemlisi olarak karşımıza çıkar. Kant için nasıl David Hume onu uyuduğu uykudan uyandırdıysa bir anlam da Rousseau da duygusal bağlamda Kant üzerinde aynı etkiyi yapmış denilebilir.

Anahtar Kelimeler: Vicdan, Ahlak, 18.Yüzyıl, J. J. Rousseau, I. Kant,

ABSTRACT

THINKER WHO WAS AFFECTED BY ROUSSEAU: I. KANT

Kırıkkale University

Social Sciences Institute

Department of Philosophy, Master's Thesis

Supervisor: Assoc. Dr. Aysel DEMİR

April 2023, 59 pages

J. J. Rousseau and I. Kant appear as two thinkers who left their mark on the Age of Enlightenment in the 18th century. These two thinkers, who shed light on the Age of Enlightenment, left their mark on the age in the context of criticism and were able to show the courage to criticize the Enlightenment within the Age of Enlightenment. Both of them have discussed the cultural, moral, religious and political aspects of the human being by emphasizing the emotional aspect of the human being who can use his reason. When we look at the views of these thinkers, it is seen that they turn to people who can use their minds within the framework of moral development, generally based on the concept of will. In this context, Rousseau's goal of creating a cultured society through education is seen as a moral development in Kant. Accordingly, in this study, our main aim is to reveal how Kant was influenced by Rousseau in a moral and political context. Rousseau has been a turning point for many thinkers, and Kant, who shared the same Age of Enlightenment, is them important of them. Just as for Kant David Hume woke him from his sleep, Rousseau can be said to have had the same effect on Kant in an emotional context.

Keywords: Conscience, Ethics, 18th Century, J. J. Rousseau, I. Kant.

TEŞEKKÜR

Modern Batı medeniyeti, Rönesans'tan günümüze kadar çeşitli aşamalardan geçmiştir. Aydınlanma Felsefesi, bu süreçte önemli bir yer tutmaktadır. Bu çalışma, hem Aydınlanma'da hem de Aydınlanma'ya yönelik eleştirilerinde önemli bir yer tutan J. J. Rousseau'ya odaklanmaktadır. Bu filozof, hayatı boyunca ortaya çıkan eğitim, siyaset, özgürlük, doğa ve din gibi fikirleri hemen kabul etmemiş ve bu düşüncelerin verdiği zararı ortaya koymaya çalışmıştır. Her şeyi oldu gibi kabul etmediği içinde Aydınlanmanın aykırı filozofu olarak da bilinir. Bir toplumun üyeleri arasında ahlaki, politik, sosyal ve ekonomik değerler ve hedefler hakkında ortak bir anlaşmanın yapılmasına karar verilir. Bu anlaşmanın temel amacı herkese uygun olması ortak doğrular etrafında birleşilmesi ve bunun devamında eşitlik ve adaletin sağlanabilmesi amaç edinilmiştir. Bu çalışmada temel olarak istenç yönelimine göre genel irade çerçevesinde Rousseau'nun Kant'a etkisi incelenecektir. Rousseau'nun irade ve genel irade kavramının bireyden topluma evrilişinin Kant üzerine hem ahlaki hem de ödev olarak yansması 18. yüzyılda bu düşüncelerin evrenselleşmesine neden olmuştur.

Bu çalışma sürecinde yardımlarını esirgemeyen, her zaman destek olan ve yolumu aydınlatan pek değerli danışman hocam Doç. Dr. Aysel Demir'e teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca, bu süreçte her zaman yanımda olan aileme de müteşekkir olduğumu bildirmek isterim.

Mihriban KOTLUK

İÇİNDEKİLER DİZİNİ

Sayfa

ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
TEŞEKKÜR	v
İÇİNDEKİLER DİZİNİ	vi
SİMGELER VE KISALTMALAR	vii
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM: J. J. ROUSSEAU’NUN FELSEFESİ	4
I.1. J. J. Rousseau	4
I.2. J. J. Rousseau’nun Felsefesinin Yapılanması	7
I.2.1. Vicdan.....	11
I.3. Rousseau’da Genel İrade Kavramının Açılımı	13
İKİNCİ BÖLÜM: I. KANT’IN AHLAK TEMELLİ FELSEFESİ	21
II. 1. Immanuel Kant ve Ahlak Felsefesi	21
II.1.1. Ahlaki Yasa.....	25
II.2. İrade Kavramı	29
II.2.1. İrade ile İlişkisi Bağlamında Sorumluluk Alma ve Özgürlük.....	31
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: ROUSSEAU’NUN ETKİSİNDEKİ KANT	34
III.1. Ahlaki İrade ve Ahlaki Yasaya İşaret Eden Vicdan	34
III. 2. Rousseau ve Kant’ın Siyasal İrade Yönü	39
III. 3. İnsan Doğasında Eğitimin Rolü.....	43
SONUÇ	45
KAYNAKÇA	48
ÖZGEÇMİŞ	51

SİMGELER VE KISALTMALAR

vb.	ve benzeri
Çev.	Çeviren
Edt.	Editör
s.	sayfa

GİRİŞ

Fransız düşünür Jean Jacques Rousseau ve Alman düşünür Immanuel Kant iki önemli Aydınlanma düşünürü olarak karşımıza çıkmaktadır. Her iki düşünür de 18. Yüzyıla damgasını durmuş ve Aydınlanma Çağını kendi içerisinde eleştiren birer eleştirel düşünür olmuşlardır. Elbette Aydınlanma uzun süren bir süreçtir ve her ülkede Aydınlanma farklı biçim alarak gelişmiş, bu bağlamda Rousseau düşünceleri ve eleştirileriyle Fransız Felsefesinde çığırar açarak oldukça önemli ve yol gösterici bir rol üstlenmiştir. Kant ise yine bu çağda, Kritik Felsefesiyle Alman düşünce dünyasının en önemli idealist düşünürü olarak kendini göstermiştir. Ölümünden iki yüzyılı aşkın bir süre geçmesine rağmen hala eleştirileriyle ve iddialarıyla anılan bir düşünür olması da onun ne kadar değerli bir filozof olduğunu bize göstermektedir. Bu bağlamda, her ne kadar buldukları yüzyıl Rousseau ve Kant'ı birbirine bağlasa da ortak bir takım düşünceler noktasında da birbirlerine bağlandıklarını açıkça görülebilir.

Her iki düşünür doğal olarak eleştirel olmaları bakımından ortak noktada buluşmuşlardır ama bunun yanında irade kavramı üzerinde de birleştiklerini net bir biçimde görebiliriz. Özellikle, Kant'ın eleştirel felsefesini yapılandırırken kendine Rousseau'yu örnek alması, Rousseau'nun ne kadar değerli bir düşünür olduğunu göstermek bakımından oldukça önemlidir.

Her iki düşünür de akıl çağının özelliklerini taşırlar ve onlara göre, kendi aklını kullanabilen bir varlık olan insanı her yönüyle ele alıp değerlendirmek bir gerekliliktir. Çünkü insan, akıl varlığı olduğu gibi aynı zamanda ahlaki bir varlık, siyasi bir varlık ve bir kültür varlığıdır ama en önemlisi de insan, bir duygu varlığıdır. Rousseau ve Kant'ı birbirine daha çok bağlayan ortak nokta ise genel olarak, irade kavramından hareketle ahlaki gelişim çerçevesinde aklını kullanabilen insana yönelmeleridir. Her zaman için duygusal yönü ağır basan Rousseau, duyuları öne çıkarıp duygulardan kopulmaması gerektiği düşüncesindedir. Ona göre, insan duyu, duygu ve düşünceleriyle kendini var eden ve bu şekilde varlığını sürdüren iradi bir varlıktır. Bunlardan birini yüceltip diğerini geri plana atmak ise insanın doğasına

kesinlikle aykırı olacaktır. Bu noktada, özellikle Rousseau'nun eğitim aracılığıyla kültürlü bir toplum ortaya koyma isteği, Kant'ın felsefesine ahlaki bir yapılanma olarak yansıdığını görürüz. Bu ifade edilenler ışığında, bu çalışmada, özellikle Kant'ın Rousseau'dan ahlaki, kültürel ve siyasi bağlamda nasıl etkilendiğini ve bunu kendi felsefesine nasıl aktarıp açıkladığını kısaca gözler önüne sermek bir gerekliliktir.

Genel olarak baktığımızda Rousseau, her anlamda karşımıza bir dönüm noktası olarak çıkmaktadır. Kendinden sonraki düşünürleri düşünceleriyle fazlasıyla etkileyen düşünür, yukarıda ifade edildiği üzere aynı çağı paylaştığı Kant'ı da etkisi altında bırakmıştır. Kant, görü bağlamında David Hume'un kendisini uyuduğu uykudan uyandırdığını ifade etmektedir. Bu bağlamda, bir anlamda Rousseau'nun da duygusal bağlamda Kant üzerinde aynı etkiyi yaratmış olduğu iddia edilebilir. Kant için Rousseau "ahlaksal evrenin Newton'udur, bu evrenin gizli kalmış yasalarını ve öğelerini keşfeden kişidir" (Cassirer, 1996, s. 20). Özellikle, genel irade konusunda Kant'ın tam anlamıyla Rousseau'dan etkilenmiş olduğunu açıktır. Genel irade kavramı öyle bir kavramdır ki bizi hem ahlaki alana hem de siyasi alana bağlar. Buna göre, her iki düşünürün hem ahlak hem de siyaset felsefesinde irade kavramı önemli bir rol oynamaktadır.

Duygu adamı olan Rousseau, 18. Yüzyılda akla verilen aşırı değer ve güveni doğal olarak eleştirmektedir. Ona göre, insanda kontrolü sağlayan gerçekte akıl değil, duygu ve tutkuların özü olan iradenin kendisidir. Öyleyse, özgür irade her şeyin çıkış noktası olarak karşımıza gelmektedir. Eğer her şeyin de çıkış noktası irade ise onun için hem ahlakın hem siyasetin hem de özgürlüğün ana yüzüdür diyebiliriz. Buna göre, Rousseau ve dolayısıyla Kant için özgür irade en önemli değer olarak karşımıza çıkmaktadır.

İnsan tek başına yaşarken ahlaki kural koyma gibi bir sorunu olmadığı açıktır. Bu bağlamda ahlak, insanın toplumsallaşmasıyla ortaya çıkan bir yapılanmadır diyebiliriz. Toplumda yaşarken yapılanan ahlaki kurallara uyup uymama durumu, insanın ahlaklı ve ahlaksız olarak nitelendirilmesine neden olmaktadır. Bununla birlikte, gerçekte insanın ahlaki eylemde bulunup bulunmadığı sorununu çözümleyen ana nokta; insanın kendi iç sesine işaret eden vicdanın sesine uyup uymaması konusudur.

Bilindiği üzere ahlakın tarihi oldukça eskidir. Antik Yuna'da Sokrates ile en yüksek seviyeye çıkan ahlaki yaşam tarzının özünde *ahlak duygusu* bulunmaktadır. O hâlde, bu ahlak duygusunun sorgulanmasına yarayan doğal ayırt edicilerin neler olduğu sorusu bizim için en önemli sorulardan biri olarak ortaya çıkmaktadır. Bu durumda, Rousseau da bu belirleyici olan şey 'vicdan' olarak karşımıza çıkarken, Kant'ın belirleyicisi 'ahlaki yasa' olarak karşımıza çıkmaktadır. Her ikisinde de iradenin özgürlüğü bizi sorumluluk sahibi olmaya bağlamaktadır. İster vicdan olarak nitelendirilsin isterse ahlaki yasa olarak nitelendirilsin genel irade kavramını derinlemesine incelemek ve onun ahlak ve siyaset alanında her iki düşünür için belirlenimini yapmak tezimiz bakımından temel amaçtır. Bu bağlamda, Rousseau ve ondan etkilenen Kant için belirleme yapmaya girmeden önce insanın doğa durumundan itibaren ne şekilde adım adım yönlendiğini ortaya koymak bu düşünürlerin bakış açılarını anlamak açısından oldukça önemlidir.

Buna göre, bu tezin Birinci Bölümünde Rousseau'nun felsefesi ve onun irade kavramının açılımı yapılacaktır. Tezin İkinci Bölümünde, Kant'ın felsefesi ve genel iradenin hem ahlak hem de siyaset felsefesinde nasıl biçimlendiği ortaya konulacaktır. Üçüncü Bölümde ise Kant'ın Rousseau'nun genel irade düşüncesini kendine göre nasıl yorumladığı konusunda bir değerlendirme yapılacaktır. Sonuç olarak da Kant'ın eleştirel felsefesinde Rousseau'nun bir anlamda nasıl yol gösterici olduğu gözler önüne serilecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM: J. J. ROUSSEAU'NUN FELSEFESİ

I.1. J. J. Rousseau

Rousseau'nun doğduğu kent, aile yaşamı, yakın çevresi ve diğer insanlarla ilişkileri onun erken olgunlaşmasına neden olmuş, yaşamındaki hareketlilik de felsefi düşüncelerinin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Yaşamı boyunca sıkıntılardan dirençli bir biçimde çıkan Rousseau, her ne kadar söylemleri üzerinde bir takım çelişiklere düşse de yine de döneminin en eşitlikçi ve özgürlükçü düşünürü olarak kendini var etmiştir. Bu durumu, düşünce dünyası ve Fransız Devrimine yaptığı katkılarda görmek mümkündür.

Toplumsal yaşam Rousseau için her zaman birinci planda olmuştur (Timuçin, 2012, s. 13). Bu bağlamda o, yaşadığı dönemde içinde bulunulan şartlar nedeniyle toplumun geleceği için kaygılıdır. Elbette gelecek konusunda kaygılı olması onu diğer Aydınlanmacılardan ayırıcı niteliktedir. Çünkü diğer Aydınlanmacılar, yaşanan sıkıntılara rağmen gelecekte fazlasıyla umutludurlar ve onlara göre, her şey düzene girdiğinde sorunlar da ortadan kalkacaktır ve böylece eşitlik ile özgürlük de sağlanmış olacaktır. Oysa Rousseau için tekniğin gelişmesi ve sanayileşmenin ilerlemesi sıkıntılı sürecin sadece başlangıcından başka bir şey değildir. Bu süreç insana ve insanlığa sahte ilerleme hissi bağlamında büyük sorunlar getirmektedir. Dolayısıyla, onun genel olarak bilim ve sanatlara itirazının özünde, gerçekte bilim ve sanatların kötüye kullanımı bulunmaktadır.

Rousseau, zorlu bir yaşam görmüş geçirmiştir. O, kötü yaşam koşulları içinde bulunsa da insanların doğuştan kötü olmadıklarını ama çoğu zaman kötülüğe boyun eğdikleri için kötü olduklarını veya kötülüğe maruz kaldıklarını iddia etmektedir (Wokler, 2003, s. 21). O halde, birçok sözleşmeci düşünür gibi Rousseau'nun da iddia ettiği doğa durumunda, insanın kötü olması söz konusu değildir. Hatta doğa durumunda kötü bir halin olmadığı, insanların bir diğeri üzerinde güç gösterisinde

bulunmadığı özgür bir ortam söz konusudur. Diğer bir ifadeyle ona göre, doğa durumunda insanların özgür ve birbirine eşit olduğu doğal bir ortam vardır.

Bununla birlikte, istenilen durumun dışında bir takım olayların gelişmesiyle doğa durumundan çıkılarak Uygarlık durumuna geçilmesi ile devlet, ister istemez eşitsizliğin kurumsallaştığı bir alan haline gelmiştir. Ona göre, Uygarlık alanında bilim ve sanatlardaki ‘ilerleme’ insanı ahlaktan ve gerçek mutluluktan uzaklaştırmıştır. *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Nutuk* adlı makalesinde eşitsizliğin ve kötülüklerin nedenini bilim ve sanattaki ilerleme sonucunda ortaya çıkan ahlaki değerlerin çöküşüne ve dolayısıyla onların artık gücünü yitirmesine bağlamaktadır (Rousseau, 2021, s. 28). Rousseau bu düşüncesini şu sözlerle ifade eder:

“Bilim, edebiyat ve sanatlar insanları bağlayan zincirleri çiçeklerle örter, özgür yaşamak için doğmuş görünen insanların damarlarında taşıdıkları özgürlük duygusunu söndürür. Onlara kölelik hayatını sevdirebilir; onları uygar milletler dediğimiz topluluklar durumuna sokar”
(Rousseau, 2021, s. 8).

Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı* adlı eserinde, insanların eşit bir doğa durumundan eşit olmayan bir devlet duruma geçiş koşullarını eşitsizliğin nedeni ve onun kurumsallaşması olarak görmektedir. Bu eserinde Rousseau, bize iki tür eşitsizlikten söz etmektedir. Bunlar; doğal ya da fiziki eşitsizlik ile manevi ya da politik eşitsizliklerdir. (Rousseau, 1995, s. 87). İlk tür eşitsizlik; doğanın meydana getirdiği yaş, cinsiyet, sağlık, zekâ, ruh gibi niteliklerdeki farklardan meydana gelmektedir. Buna Rousseau ‘doğal eşitsizlik’ adını vermektedir. İkinci tür eşitsizlik ise insanların yaşam sürecinde kendileri tarafından yaratılan eşitsizliklerdir ki buna da Rousseau ‘manevi eşitsizlik’ der ve şunları ifade eder: “Bu ikincisi kimilerinin başkaları zararına yararlandığı, örneğin onlardan daha zengin ve daha itibarlı olmak ya da onlara boyun eğdirmiş olmak gibi ayrıcalıklardan ibarettir” (Rousseau, 1995, s. 87).

Rousseau’ya göre, toplumun temellerini inceleyen düşünürler çağlar boyunca daima doğa durumuna kadar geri dönmeyi istemişler ama bunların hiçbiri oraya ulaşamamıştır. Bu bağlamda Rousseau, doğayı inceleyen teorisyenleri eleştirmektedir ve onların aslında vahşi bireylerden bahsederken, gerçekte medeni bireyleri tarif ettiklerini iddia etmektedir. Örneğin, Thomas Hobbes doğa

durumundaki bireylerin bencil, çatışmacı ve savaş halinde olduğunu iddia eder ki bu, Rousseau'ya göre bir yanılsamadır. Bu düşüncesini şöyle ifade eder: “Hobbes, insanın doğal olarak yılmaz olduğunu, sadece saldırmak ve savaşmak peşinde olduğunu iddia etmektedir” (Rousseau, 1995, s. 95). Hobbes'un insanın iyilikten haberi olmadığı için kötü, erdemi bilmediği için ahlaksız olduğu düşüncesine ve her şeyde hak iddia ettiğini düşünerek evrenin tek sahibi olduğu iddiası Rousseau'ya göre bir yanlış anlamadan kaynaklanır. Rousseau'ya göre Hobbes, vahşi insanları akıllarını kullanmaktan alıkoyan şeyin aynı zamanda kendi yetilerine yine kendisinin iddia ettiği gibi kötüye kullanmalarını önlediğini görememiştir (Rousseau, 1995, s. 119). Bu düşüncesini Rousseau şu söylemi destekler: “Vahşilerin kötülük yapmasını önleyen şey; ne bilgilerin gelişmesi, ne kanunların koyduğu fren değil, tutkuların yatışması ve kötülüğün bilinmemesidir” (Rousseau, 1995, s. 119).

Rousseau'ya göre çatışma, doğanın orijinal hali değildir. Gerçekte özellikle mülkiyetin getirmiş olduğu eşitsizliklerden kaynaklı başlayan kıskançlık, rekabet ve bencillik duyguları bireyler arasında çatışmalara neden olmuştur (İşler, 2019, s. 44-45). Bu bağlamda Hobbes'un bireyin bencil olduğu düşüncesine karşılık Rousseau, olumlu bir biçimde, bireyin sevgiye dayalı bir duyguya sahip olduğunu, bu duygunun ise yaşamını ve onurunu koruması için bireye doğanın bir armağanı olarak verildiğini ifade etmektedir. Rousseau, *İnsanlar Arasında Eşitsizliğin Kaynağı* adlı eserinde bu konuyla ilgili olarak şunları söyler:

“Vahşi insan sadece hayvani fonksiyonlarla işe başlayacaktır. Fark etmek ve hissetmek onun ilk hali olacaktır ve bu durum onda bütün hayvanlarla ortak olacaktır; istemek ve istememek, arzulamak ve çekinmek ruhunun ilk işlemleri olacaktır ve bu yeni şartlar onun ruhunda yeni gelişmeler meydana getirinceye kadar sürecektir” (Rousseau, 1995, s.105).

Görüldüğü gibi Hobbes ne kadar insan doğasına sert yaklaştıysa, Rousseau da insan doğasına bir o kadar yumuşak yaklaşmıştır.

Rousseau, doğal durumda yaşayan insanın özgür olduğunu ve doğal insanın kimseye zarar vermeden yaşayan insan toplulukları olduğunu belirtmiştir. Bu doğal insan ne rekabeti ne de tiranlığı deneyimlemiştir. Onun için önemli olan mevcut kişisel çıkarları aşan bencilliğe karşı koymaktır. Bu durum da ancak ona göre, genel

iradeyle sağlanabilmektedir (Damrosch, 2011, s. 351). Bu bağlamda, irade kavramının yerini anlamak için Rousseau'nun felsefesinin detaylarına inmekte fayda vardır.

I.2. J. J. Rousseau'nun Felsefesinin Yapılanması

Varoluş temelinde, insanın bir doğa durumunda olma biçimi ve bir de devlet durumu içinde olma biçimi vardır. Doğa durumundaki insanın yapıp ettikleri genelde onun en saf hâlini gözler önüne sermektedir. Bu süreci her bir düşünür kendilerine göre olumlu veya olumsuz bağlamda eşitlik, özgürlük ve adalet temelinde betimlemektedir.

Rousseau'nun doğa durumundaki insanı, sadece temel ihtiyaçlarını karşılama çabasıdır ve bu durumda insanlar gruplar halinde değil, yalnız yaşamaktadır.¹ Kimsenin kimseden sorumlu olmadığı doğa durumunda, birebir eşitlik ve özgürlük hali olduğundan kişiler arasında hiçbir beklentinin olması da söz konusu değildir (Duman, 2009, s. 351). Rousseau'ya göre insan, doğa durumunda tüm ihtiyaçlarını kendisi karşıladığı için özgürdür, duygularına göre hareket ettiği için de mutludur. Kısaca, Rousseau için var olan bu doğa durumu bize özgürlükler alanını işaret etmektedir.

Bununla birlikte, Rousseau “insan özgür doğmuştur ama her yerde zincire vurulmuştur” şeklinde bir ifade de bulunur. (Rousseau, 1994, s. 14). Bu söylem oldukça önemlidir. Bu, insanın özgür eylemesine engel olan bir şeyin olduğunu bize gösterir ki Rousseau bunu ‘Uygarlık’ olarak tanımlar. Dolayısıyla, Rousseau için doğa durumundan Uygarlık durumuna geçiş istenen bir durum değil gibi gözükmektedir. Çünkü Rousseau, bu Uygarlık denen şeyin insanı ve insanlığı bozmakta olduğunu, insanı özgürlükler ortamı olan doğa durumundan uzaklaştırarak gerçekte onu özgürlüklerinden alıkoyan bir yapı içine sıkıştırdığını iddia etmektedir. Ona göre, insan sözü geçen bu Uygarlık sürecinde en başta mülkiyetin esiri olmaktadır. Bunu şu söylemiyle dile getirir:

¹ “Rousseau, atalarımızı ormanlarda, sağda solda dolaşan hiçbir sosyal ihtiyacı olmaksızın aynı şekilde başkalarına zarar vermek istemeyen, meşe ağacının altında açlığını, gördüğü ilk derede susuzluğunu gideren, yemeğini yiyen ve aynı ağacın altını kendine yatak yapan ve temel ihtiyaçlarını da anında orada gerçekleştiren bir hayvan” olarak görür (Arnhart, 2011, s. 258).

“En güçlüler veya en zavallular kendi güçlerini ya da kendi gereksinimlerini başkalarının malı üzerinde bir tür hak haline getirdikleri için bozulan eşitliği korkunç bir kargaşa izledi. Böylece zenginlerin gaspları, fakirlerin haydutluğu, herkesin dizginleri boşalmış tutkuları doğal merhameti ve adaletin henüz zayıf olan sesini boğarak insanları hasis, cimri, özenişli kötü kişiler haline getirdi. En güçlüsünün hakkı ile ilk el koyanın hakkı arasında ancak kavga ve cinayetle son bulan devamlı bir çatışma meydana geldi. Doğmakta olan toplum en korkunç savaş içinde gelişti; alçalmış, bayağılaşmış, yıkılmış insan türü artık geriye dönemediği, edindiği mutsuz kazançlardan vazgeçemediği, kendisine onur vermiş yeteneklerin kötüye kullanılması yüzünden ancak utanç pahasına çalışabildiği için kendini kendi yıkımının arifesine getirmiş oldu” (Rousseau, 1995, s. 135).

Mülkiyet kavramıyla beraber, insanlar maddi değerlerin peşinde koşmaya başlamış ve insanlar ihtiyacından fazlasını yapmaya ve almaya başlamıştır. Böylece de insanoğlu, başkalarının özgürlüğüne engel olma pahasına her şeyin yapılmasını kabul edilebilir olarak görmüştür (Ağırman, 2018, s. 119). Ne yazık ki bilim ve teknikteki ilerlemeler ile bunun sonucu olan kültürel değişimler ve en sonunda mülkiyete sahip olma durumu insanı kendi özünden iyice uzaklaştırmış, nihayetinde onları mutsuzlaştırmıştır. Rousseau, mülkiyetin insanı nasıl hiçleştirdiğini şu sözleriyle ifade etmektedir: “Bir toprak parçasının etrafını çitle çevirip ve ‘burası benimdir!’ diyerek diğer saf insanları da kendine inandıran ilk insan, uygar toplum denen medeniyetin gerçek kurucusu olmuştur” (Rousseau, 1995, s. 135).

Anlaşılacağı üzere, ‘mülkiyet sahibi olma’ durumu hem eşitsizliği hem de adaletsizliği beraberinde getirmiştir. Hatta Rousseau, John Locke’un “mülkiyetin hiç olmadığı yerde haksızlık da olmayacaktır” düşüncesini destekler (Rousseau, 1995, s. 135). Oysa doğa durumunda ne özel mülkiyet ne de çatışma vardır. Buna göre de burada eşitsizlik ve adaletsizlik tartışmaları da söz konusu değildir. Rousseau, doğa durumundan devlete geçiş aşamasının nedenlerini *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı* adlı eserinde şu şekilde aktarır:

“İnsan türü genişleyip yayıldığı ölçüde, insanlarla birlikte zahmetlerde çoğaldı. Toprakların iklimlerin, mevsimlerin farklı olması onları bu farkların yaşama tarzlarına girmesine zorlayabildi. Kısır yıllar, uzun ve sert kışlar her şeyi kavuran yakıcı yazlar yeni hünerler gerektiriyordu. Deniz ırmak boylarında oltayı balık iğnesini icat ettiler, balık avcısı ve balık yiyicisi oldular. Ormanlarda kendilerine yay ve ok yaptılar avcı ve savaşçı oldular. Soğuk ülkelerde, öldürdükleri hayvanların derilerine sarındılar. Yıldırım yanardağ ya da herhangi bir mutlu rastlantı onlara ateşi kışın sertliğine karşı el uzatılacak yeni bir yardım kaynağını öğretti bu unsuru muhafaza etmeyi sonra onu yeniden meydana getirmeyi nihayet daha önceleri çiğ çiğ yuttukları eti ateşte pişirip hazırlamayı öğrendiler. Çeşitli varlıkların kendilerine ve birbirlerine karşı bu yenilenen özeni insan zekâsından elbette belli ilişkilerin kavramlarını uyandıracaktı” (Rousseau, 1995, s. 136-137).

Bu gelişmeler yeni bilgileri beraberinde getirmiş ve insan, hayvandan üstünlüğünü fark etmiştir. Zamanla kendisini kendi türünün en yüksek mertebesinde görmeye ve çeşitli haklar iddia etmeye başlamıştır. Bu da insanlığın sonunu getirmekten başka bir şeye ulaşmamıştır.

Özgür olmayı birey olmayla bir tutan Rousseau, toplum içinde Uygurlık aracılığıyla ortaya çıkan eşitsizlik ile adaletsizliği ortadan kaldırmak ve özgürlüğü yeniden sağlamak için Toplum Sözleşmesi'nin bir ihtiyaç olduğuna ikna olmuştur. İçeriği dört kitap olarak biçimlenen *Toplum Sözleşmesi* adlı eserinde; sözleşmenin niteliği, egemenlik ve yasa üzerine düşünceleri, hükümet ve çeşitli hükümet biçimleri konusundaki düşünceleri ve özel kurumlar üzerine detaylı açıklamaları bulunmaktadır.

Bu sözleşmeyle birlikte insan, genel irade çerçevesinde hem yasaya hem de kendisine saygıyı kaybetmeyecek ve böylece, eski doğa durumundaki hâline ulaşmaya çalışacaktır. O böylece, zorbalığın olmadığı, kimsenin hakkının yenmediği, karşılıklı anlayışa dayalı bir toplum düzeni arayışına girecektir (Rousseau, 1999, s. 16).

Bu anlamda, Toplum Sözleşmesi aracılığı ile genel geçerli bir irade temelinde özgürlük anlayışı ortaya çıkacaktır. İşte bu çerçevede Rousseau'nun genel irade kavramının fazlasıyla önem kazandığını görüyoruz. Genel irade ve istenç aracılığıyla bir araya gelen toplumlar, doğa durumundan koparak bir sözleşme aracılığı ile yasalara bağlanırlar (Demir, 2018, s. 21). Doğa durumunda özgür ve eşit bireyler. Toplum Sözleşmesi ile birlikte doğal olmayan toplumsal bir duruma geçerler (Coşkun, 2014, s. 303). Bu geçişten sonra da Rousseau'ya göre, doğa durumuna dönüş artık olanaksız gözükmemektedir. Ona göre, bundan böyle yapılacak olan şey; içine özgürlüğü, eşitliği ve adalet temelinde kardeşliği alan bir Toplum Sözleşmesi düzeninde ilerleyerek ahlaki mutluluğu gerçekleştirmektir. Peki, bu ahlaki mutluluk nasıl olacaktır? Elbette öncelikle eğitimle!

Rousseau, özünde masum olan insanın doğuştan bakıma muhtaç olan bir varlık olması açısından hayvandan ayrıldığını ve yaşaması için gerekli olan her şeyi eğitim aracılığıyla öğrendiğini düşünmektedir (Rousseau, 2005, s. 14). “Rousseau, insan doğasının eğitim ve sosyal reformlar yoluyla istenildiği gibi şekillendirilip sınırsızca geliştirilebileceğini, hatta yetkinleşebileceğine inanır” (Cevizci, 2002, s. 163). Ancak bir çelişki de vardır ki bu; kendi gerçekliğine ulaşmak için eğitime ihtiyaç duyan tek varlık olan insanoğlu, aynı zamanda toplumsal yapı ve eğitim aracılığıyla da Uygarlığın esiri olup doğallığını ve ahlaklılığını kaybedendir. Eğitim bu durumda hem yolları açan hem de yolları kapatandır bir bakıma. O halde yaşam, daima çelişkileri de kendi içinde barındırmaktadır. Bu da bize eğitimin içeriğinin ne olduğu sorusunu sordurmaktadır.

Bilgi edinme çok ilginçtir. Çünkü Rousseau'ya göre, Uygarlık ile elde edinilen bilgiler hakikati gözler önüne sermekten ziyade, hakikati gizlemek için vardırırlar (Cevizci, 2002, s. 164). O zaman insan, Uygarlık nedeniyle hem bilgiyi hem kültürü hem de ahlaki kaybetme durumu ile karşı karşıyadır. Zamanın bilim ve sanatı sahte Uygarlık içinde yurttaşları kendine bağlayarak, kamusal alandan uzaklaştırıp onları lükse ve avareliğe yönlendirerek onların karakterlerini zayıflatmaktadır. Bu zihinsel yıkım eşitsizliğe de ortam hazırlamaktadır. Ne yazık ki ortaya çıkıp yayılması da ahlaksızlığı beraberinde getirir (Arnhart, 2011, s. 255).

Bu dünyaya gelişi itibariyle insanın masum olduğunu ancak toplumsallaşma aracılığıyla bu durumun bozulduğunu vurgulayan Rousseau, insanın artık doğa

durumuna geri dönemeyeceğini ama eğitim aracılığıyla doğa durumuna bir adım da olsa yaklaşabileceğini düşünmektedir. Ona göre eğitimin özünde iyi olduğu sürece inanın kendini açımlayabilir ve geliştirebilir. O hâlde eğitim aracılığıyla insan kendini ahlaki bağlamda özgürleştirebilmektedir. Ancak buradaki sıkıntı, insanı kendine ve ahlaka yabancılaştıran 18. Yüzyılı egemenliği altına alan bilim ve sanatlardır. Bunlar insanı ahlaki alandan ayırmakta, onları benliklerinden uzaklaştırmakta ve sahte bir yaşamın peşine düşmelerine neden olmaktadır. Rousseau'nun amacı, toplumsal genel istenç ve özel istencin var olduğu bir toplumsal bir birey yapılandırmasıdır.

Rousseau, özellikle ahlaklılığın kaybedilmesi konusunda vicdan kavramıyla çıkış yolu aramaktadır.

I.2.1.Vicdan

Ahlak felsefesinin de temel kavramlarından biri olan vicdan, bir eylemin ahlaki değerinin sorgulanmasında ortaya çıkmaktadır. Bir anlamda ahlaki bilince işaret eden vicdan, bireyin kendi iç sesiyle dış dünyada yaptığı eylemlerin içsel yargı ve sorgulamaları olarak karşımıza gelmektedir. Buna göre vicdan temel olarak ahlaki ayırtlamayı gerçekleştiren şeydir. Vicdan bizde, öteki aracılığıyla kendini belli eder ve buna göre, ötekine karşı yapılan eylem konusundaki içsel yargılamalar bizi vicdan duygusuna götürür. İçsel bir duygu ve tanrısal bir ses olarak ahlak yasası niteliğiyle karşımıza gelen vicdan, insanın ahlaki değeri yönünde oldukça değerli bir kavramdır.

Rousseau'ya göre ise vicdan ile merhamet-acıma birbirlerinden ayrılmaz kavramlardır. O, özellikle merhamet duygusunun doğal bir duygu olduğunu ifade etmektedir. Ona göre, acı çekenlerin yardımına biz bu duygu aracılığıyla koşarız. Rousseau “Doğa durumunda kanunların, törelerin, erdem yerini tatlı ve yumuşak sesine herkesin boyun eğmesi üstünlüğüne de sahip olarak, bu duygu alır” der (Rousseau, 1995, s. 124) Anlaşılacağı üzere, insanı kötülüklerden alıkoyan merhametten başka bir şey değildir.

Merhamet ve acıma da gerçekte iç içedir ve her ikisi de aynı öze bağlıdır. Rousseau “gerçekten gönül yüceliği, merhamet, insanlık eğer suçlulara, zayıflara ya da genel olarak insan türüne uygulanan acıma duygusu değil de nedir?” der (Rousseau, 1995,

s. 122). İnsanda merhamet duygusunu uyandıran şey, iç ses olan vicdanın kendisinden başka bir şey değildir. Rousseau bu konuda şunları ifade etmektedir:

“Vicdan, yaratılıştaki bir duygudan ileri gelir. Bilgin olmaksızın bizi insan yapan, ahlaki incelemeler içinde yaşamımızı bitirmeden insan düşüncelerinin o geniş denizinde güven ve inançla yönlendiren, yanılmayan ve yanılmayan şeydir o!” (Rousseau, 2002, s. 186).

Rousseau’ya göre vicdan, yaratılışla ortaya çıkan bir duygu olup ahlaki eylemlerinde insana bir bakıma yol göstericilik yapmaktadır. Vicdan, iyilikle kötülüğü ayırt etmemize yarayan ve bizi sürüklediğimiz karmaşadan kurtaran şeyin ta kendisidir! Rousseau, insanın doğa durumunda kötülüklerle karşı kendini güvence altına almak için hem içgüdü hem de akıl tarafından savunulduğunu iddia eder ve böylece merhametin kişinin kendisine fenalık yapılırsa da onun başkasına fenalık yapmaktan alıkoyduğunu iddia eder (Rousseau, 1995, s. 144).

Buna göre, Rousseau için merhamet duygusunun yaşandığı alan vicdan alanıdır ve vicdan, ahlak duygusu ile öz olarak aynı şeyi ifade etmektedir. O hâlde vicdan ve ahlak duygusu, insan için doğru yolu gösteren şeylerdir. Buna ek olarak vicdan, bir anlamda bireyi hem bağlayan hem de özgürleştirendir. İyiyi ve kötüyü seçerken o tanrısal vicdani ses kişinin eyleminin yönünü belirlemekte ve onun yaşamına anlam katmaktadır. Diğer bir ifadeyle, insan ahlaklı davrandığında vicdanına uygun da davranmış olmaktadır. Demek ki insan, kendinde hem iyi olanı hem de kötü olanı barındırmaktadır. Toplum tarafından toplumsallaşma aşamasında kişinin iyiyeye yönlendirilmesi onun kötü yönünü bastırmasına neden olmaktadır. Ancak zamanla kişi her eyleminde özgürce iyiyeye yönelmeye başlamaktadır ve sonuçta, vicdanın sesiyle ve özgür iradesiyle seçimlerini ortaya koymaktadır.

Rousseau, iyiyi ve kötüyü özgür iradesiyle seçme hakkına sahip olan bir varlık olarak insanın doğasında var olan ahlaki bir özgürlüğe işaret etmektedir. Bu da bizi Kant’ın özgür istençle özgür bir biçimde eylemde bulunarak ahlaklı olunacağı iddiasına götürür. Öyleyse özgürlük, bilinçli bir biçimde ahlaki ve vicdani eylemin kendisidir denilebilir. Diğer bir anlamda özgürlük, yapılan eylem üzerinden sorumluluk almak olarak yorumlanabilir. Buna göre, Rousseau’da sadece ahlaki bir duygu olarak verilen vicdan, Kant’ın ahlak felsefesindeki metafiziksel alanına işaret eder ki bu da içsel bir duygudur. Böylece de Kant, Rousseau’ya yönelmekle insanın insanlığı

üzerine de yönelmeye başlamış olur (Demir, 2020, s. 141). Bu bağlamda, Rousseau'nun duygu dünyasından etkilenen Kant'ın düşüncelerine bakmadan önce Rousseau'nun genel irade kavramının açılımını yapmak yerinde olacaktır.

I.3. Rousseau'da Genel İrade Kavramının Açılımı

İnsanlar Arasında Eşitsizliğin Kaynağı adlı eserinde Rousseau, insanın kendini geliştirme kapasitesi ve özgür iradenin insanı hayvanlardan ayıran nitelikler olduğunu belirtir. Özellikle hayvanların içgüdüsel yapıya sahip olmaları, onların ussal, iradi ve özgür davranışlarda bulunamayacağını bir göstergesidir. Bunu Rousseau şöyle ifade eder: “Hayvanın bütün işlerinde her şeyi sadece doğa yaptığı halde, insan kendi işlerinin yapılmasına özgür bir unsur sıfatıyla kişi olarak katılır. Biri içgüdüyle seçer, ötekisiyse özgür eylemiyle seçer ya da reddeder” (Rousseau, 1995, s. 102).

Rousseau, insanın hayvandan ayrılan yönünün ve insanı özgür kılan yanın akıldan ziyade onun iradesiyle ilgili olduğunu ve özgür eyleyen bir varlık olmasından kaynaklandığını belirtir. Hayvan doğanın emrettiğini doğrudan yaparken, insan buna boyun eğmekte veya direnmekte kendini özgür hisseder. Ona göre, akıl bir yere kadar düşüncelerin gelişimini açıklar. Oysa irade ve istenç ile seçmek her şeye yön verendir (Rousseau, 1995, s. 102). Bu bağlamda Rousseau, Aydınlanma düşünürlerinin akla yükledikleri aşırı gücü eleştirir. Çünkü ona göre, akıl iradenin egemenliğine engel olamaz. Eylemleri yönlendiren akıl değil, iradenin kedisidir. Belki Rousseau'nun bu düşüncesinin daha iyi anlaşılabilmesi için aşk-âşık olma durumu örnek gösterilebilir. Örneğin insan âşık olduğunda genellikle akıl saf dışı kalır, kişinin istenç ve arzuları onu akıl dışı davranışlarda bulunmaya sürükler. Bu anlamda Rousseau, iradenin beden ve ruhu yönlendirmesine karşı aklın zayıf kaldığını düşünmektedir. Arzu ve eğilimlerinin peşinden sürüklenen insan, aynı zamanda çıkarlarının da peşinde koşan insandır. Rousseau, *Emile* adlı eserinde buna vurgu yapar ve insanın doğasına hükmeden asıl şeyin ‘duygular ile tutkular’ olduğunu dile getirir (Rousseau, 2002, s. 290) ve bunu *İnsanlar Arasında Eşitsizliğin Kaynağı* adlı eserinde de vurgulayarak şu söylemlerle destekler:

“Ahlakçılar ne derlerse desinler insan anlığı tutkulara çok şey borçludur. Çünkü aklımız tutkuların faaliyeti ile yetkinleşir ve

olgunlaşır... Tutkular kaynaklarını bizim gereksinmelerimizden alırlar; ilerlemelerini ilgimizden sağlarlar” (Rousseau,1995, s. 105-106).

Duygularıyla ve tutkularıyla eyleyen insan, acıma duygusuna sahip olan merhametli insan, özünde kendi çıkarına göre davranma duygularıyla da donanmış bir varlıktır. Bu anlamda doğal hakların yapılanması, acıma duygusu olan merhamet ve kendini sevme doğrultusunda gerçekleşir. İşte temel sorun da burada başlar. Çünkü toplumsallaşma ile birlikte merhamet ve kendi çıkarına göre davranma konusunda çatışkılar oluşmaktadır. Rousseau, bu duyguların doğa durumunda toplumsallaşma olmadığı için bireysel bağlamda sorunlar yaratmasının söz konusu olmadığını ama toplumsallaşma sürecinde bu duygular arasındaki harmoninin bozulacağını, bunun da karmaşaya neden olacağını bildirir.

Toplumsallaşmada insanın kendini gerçekleştirme çerçevesinde bencil olan yönü öne çıkmakta, masum olan acıma duygusu geri plana atılmaktadır. Bu durum, özgürlük çatışmasını da beraberinde getirmiş ve böylece insan merhametten uzaklaşarak kötü olana doğru ilerlemeye başlamıştır. Toplumsallaşmayla beraber Uygarlık denen şey ne yazık ki kötü olan şeyin özgürleşmesine neden olmuştur. Böylece doğa durumundaki o masum insanın yerini, Uygarlık durumunda çıkar insanı almıştır. Uygarlığın gerçekleştirilmesi için de bir sözleşmeye ihtiyaç duyulmuş, bu sözleşme ile sahte Uygarlık alanına adım atılmıştır. Bu sahte Uygarlık, sahte özgürlük, sahte eşitlik duygularını da beraberinde getirmiştir. Oysa doğa durumunda insan oldukça masumdur.

Eğer bu sözleşme ile sahte bir uygarlığa geçildiği düşünülüyor ise gerçek Uygarlık nerede ve nasıldır? Sözleşme ne şekilde olmalıdır? Rousseau'ya göre, gerçek Uygarlığın sağlanması doğa durumunda yaşanan merhamet ve kendini sevme arasındaki harmoninin tekrar sağlanmasıyla ancak gerçekleşebilir. Bununla birlikte, Uygarlık alanına Toplum Sözleşmesi aracılığıyla girdikten sonra geri dönmek hemen hemen imkânsızdır. Yapılacak olan şey; doğa durumundaki gibi var olan dengenin Uygarlık içine uyarlanmasıdır. Bu uyarlama ile insanlar özgürlüklerine ve eşitliklerine yeniden kavuşacaklardır.

İnsan tarih boyunca bedenine yüklenen arzu ve eğilimlerle ve ruhuna yüklenen akıl ile değerlendirilmiş, arzularla hareket etmek duyguların esiri olmak anlamına gelmiş, akılla hareket etmek ise ruhu yüceltmek olarak algılanmıştır. Kısaca, insanın maddi

yönünde var olan duygular kötülenmiş ve dışarıda bırakılmıştır. Oysa insan bütünselliğiyle kendini ortaya koyan bir duygu varlığıdır. Onun arzu ve eğilimleri vardır ki bunlar, onun iradesine işaret eden noktalardır. İnsanlar doğal biçimde oldukları gibi kabul edilmeli ve bu doğal durumlarında eylemleri de kabul görmelidir. Yaşam duygu ve düşüncenin, merhamet ve çıkarın dengesinden başka bir şey değildir.

Rousseau'nun irade kavramının özü o halde ahlak alanından geçmektedir. Bununla birlikte Rousseau, iradenin siyasi yönüne de fazlasıyla vurgu yapmıştır. Ona göre, siyasi alandaki kural ve yasaları belirleyen ilk olarak örf ve adetlerdir. Bunun anlamı da siyasi yasaların temelini ahlaki yasaların oluşturduğudur. Bu nedenle insan ilk olarak kendine yasa koyar, daha sonra bu yasa dışsallaşarak toplumsallaşır ve devlet yapılanması içinde herkes için geçerli olan mutlak yasa haline gelir. Bu yasaya herkes uymak durumundadır.²

İnsanın bedensel ve ruhsal yönü, iradi bağlamda davranış ve eylemleri de belirlemektedir. Bu da bir taraftan fiziki eşitsizliği bir taraftan da siyasi eşitsizliği beraberinde getirmektedir. Böylece de bir anlamda Köle-Efendi ilişkisine dayanan ilişkiler ağı ortaya çıkmaktadır. Rousseau, *Toplum Sözleşmesi* adlı eserinde “kendilerini başkasının efendisi sananlar dahi onlardan daha az köle değildir” demektedir (Rousseau, 1999, s. 29). Ona göre, sayıları ne olursa olsun dağınık yaşayan doğa durumundaki insanların Uygurluk adı altında bir kişinin buyruğu altına girdikleri an artık orada efendi ve köleler olacaktır (Rousseau, 1999, s. 43). Anlaşılacağı üzere, Rousseau'nun irade kavramı çerçevesinde köle-efendi ilişkisi bizi siyasi alana götürür ve böylece, Rousseau'nun Siyaset Felsefesi ile karşılaşmış oluruz.

Siyaset Felsefesinde, genel irade kavramı Toplum Sözleşmesi etrafında anlam bulmaktadır. Her bir insan kendi özgür ahlaki iradesi ile gönüllülük esası içinde bütün haklarını bir güce devretme ihtiyacı duyar. Rousseau'yu zorunlu sözleşme etrafında birleşme düşüncesinden ayıran, sözleşmeye gönüllü olarak yönelip taraf olmaktır. Bunu *Toplum Sözleşmesi* adlı eserinde toplum sözleşmesinin çözüm getirdiği ana sorunun ne olduğunu şöyle ifade eder:

² Bu düşünceler bize doğrudan Kant'ı hatırlatır. Kant'ın bu düşünceleri Rousseau'dan alarak kendi ahlaki yasasını oluşturması buradan kolayca anlaşılabilir.

“Katılımcılarından her birinin canını ve malını, oluşturacağı ortak gücün tümüyle savunup koruyacak bir katılım biçiminin bulunması... Ve bu ortaklıkta her bireyin, tüm öteki ortaklarla birleşirken yine de yalnızca kendi istencine boyun eğmesi ve ortaklığa katılmadan önceki gibi özgür kalması...” (Rousseau, 1999, s. 46).

Bu bağlamda, bireyin kendi istenci çerçevesindeki özgür irade, Rousseau için hem ahlaki hem de siyasi özgürlüğün temelidir.

Genel irade, bireyin kendi çıkarı etrafında değil, toplumun ortak çıkarı etrafında birleşmek demektir. Genel irade, bireylerin siyasi bir toplumda ortak bir zeminde buluşup birleşmesidir. Rousseau bunu şöyle açıklar: “Bu birlik bağıntı yapıldığı anda birliğe katılan bireylerin kişisel varlıkları ortadan kalkar ve onun yerine... Tüzel ortaklaşa bir bütün ortaya çıkar” (Rousseau, 1999, s. 47). Genel irade, bireylerin toplanıp kişisel iradenin yerine bütünü kapsayacak ve diğer bireylerle birlikte oluşan bütüne karşılık gelmektedir (Akan, 2015, s. 119).

Anlaşılabileceği gibi, her birey kendi çıkarını düşünürken toplumun çıkarına da uygun olup olmadığını düşünmek durumundadır. Çünkü genel irade, toplumsal çıkar etrafında toplandığı için, bireysel çıkarı göz ardı etmek zorunludur. Bu durum elbette birey açısından olumsuz ama toplum açısından olumlu sonuçlar doğurmaktadır. Bireyin iradesi ile genel irade arasında genellik farkları vardır. Bunu Rousseau, *Toplum Sözleşmesi* adlı eserinde şöyle yorumlar:

“Bireylerin istenci ile genel istenç arasında çoğu zaman büyük ayırım vardır; biri özel çıkarı kollarken, öteki ortak çıkarı kollar ve özel istençlerin toplamından başka bir şey değildir. Fakat bu istençlerden, birbirlerini yok eden artıları ve eksileri çıkarın, geriye ayrımlar toplamı olarak genel istenç kalır” (Rousseau, 1999, s. 64).

Genel iradenin amacı, adaleti sağlamak ve ortak kararla beraber vatandaşın adaletini iyiliğini korumaktır. Genel irade sadece kamu çıkarlarını gözetirken, diğeri özel çıkarları gözetir. Böyle çıkarların olduğu yerde hakların sağlanması oldukça güç olmuştur (Rousseau, 2003, s. 26).

Halkın yeterince bilgilendirilmesi Rousseau için genel irade bağlamında oldukça önemlidir (Rousseau, 1999, s. 65). Ancak, bireyler arası iletişimle onların ne

istedikleri öğrenilebilir. Genel iradenin amacı alınacak kararlarda ve koyulacak kanunlarda hiç kimseyi dışarıda bırakmamaktır. Ortak irade, her bireye diğerlerine karşı adil davranmayı zorunlu kılmaktadır (Dent, 1991, s. 188). Ayrıca, küçük çıkar gruplarının ortaya çıkmaması için bu bir gerekliliktir. Bu nedenle, Rousseau'ya göre yapılması gereken şey; genel iradenin ne olduğunun halka anlatılarak onların eğitilerek bilinçlendirilmesidir. Bu bilinçlendirmeden sonra halk daha doğru kararlar verebilir. Aydınlanma öncelikle halkın doğru eğitilmesiyle mümkün olabilir (Akan, 2015, s. 121).

Genel irade kavramı, Rousseau'nun, *Toplum Sözleşmesi*'nde ortaya koyduğu ideal devletin, adil ve otorite sahibi yasalarının kaynağını oluşturması itibariyle büyük önem taşır (Dent, 1991, s. 185). Genel irade aracılığıyla oluşturulan yasalara toplum uymak durumundadır.

Bununla birlikte, bu süreçte yasayı uygulamak için bir yürütücüye de ihtiyaç duyulmaktadır. Doğru ve yanlışın, iyi ve kötünün, hak ve adaletin tam anlamıyla uygulanması için bu yürütücüye, diğer bir anlamda daha ileri bir güce gerek vardır. Başka bir ifadeyle, insanın iyiye doğru yönelmesini sağlayacak yürütücü bir yönetici var olmak durumundadır. Yürütme işini ele alan güç, sadece aklın egemenliğiyle hareket etmeyecek, bir taraftan da toplumun genel duygularını göz önünde bulunduracaktır.

Anlaşılabacağı üzere, burada Rousseau'nun düşündüğü kanun koyucu sadece anlayışlı bir uygulamacı olacak ve sadece iyi vatandaş yetiştirmek için çaba harcayacak gibi gözükmektedir. Bu anlamda yönetici ile yönetilen arasında samimi bir geçişlilik vardır. Genel iradenin kararları yönetici için önemlidir. Çünkü genel irade yönetimden büyük pay alır. Yasalar hazırlanırken hem yasa koyucu hem de yasaya uyucu olan genel irade, aynı zamanda egemenliğe hâkimdir. Bu noktada yine Rousseau'nun bu düşüncesini Kant'ın kendi anlayışına temel aldığını görürüz. Rousseau, genel irade aracılığıyla genel iyinin peşindedir. Daha sonra Kant'ta da iyi istenç den hareketle Koşulsuz buyruk çerçevesinde eylemde bulunmak ahlaki sayılacak, daha sonra da bu ahlaki yasa devlet içinde siyasi yasa olarak karşımıza gelecektir.

Genel olarak bakıldığında, Rousseau'nun genel irade ile işaret ettiği şey; gerçekte eşitlik, özgürlük ve adalet kavramlarına karşılık gelmektedir. İnsan doğa

durumundayken bunların hepsine sahiptir ama Toplum Sözleşmesi aracılığıyla bunların kısıtlanmasına izin verir ve böylece geri dönüşü olmayan bir yola girmiş olmaktadır. Toplumsallaşan insan, doğa durumunu geride bırakmıştır. Artık doğal özgürlük, eşitlik ve adaletin yerini tam tersi bir durum almıştır. Her ne kadar Toplum Sözleşmesi bu durumun kötü etkisini azaltsa da birey yükümlülükleri ve sorumluluklarıyla, kendi iradesiyle kendini Uygarlık alanında var etme çabasına girmiştir.

Rousseau'ya göre, özgürlüğün özünde de eşitlik bulunmaktadır. Ne yazık ki imtiyazlarla donatılan birey ve toplumlar hem özgürlüğü engeller hem de eşitsizliğe neden olur. Bu nedenle, hak ve adaletin eşit olarak dağıtılması bir zorunluluktur. Eğer bunların eşit dağılımı sağlanmazsa bağılılık ve bağımlılık temelinde Köle-Efendi durumuyla karşı karşıya kalınır. İmtiyazları elinde toplayan güç, diğerlerini kendine bağımlı hale getirir. İnsanlar evet, sahip oldukları fiziksel güç bakımından eşit olmayabilirler ama bu kurallara iradi olarak uyma ile hak bağlamında eşitlenirler ki bu da Rousseau'ya göre, adaletin sağlanması demektir. Bununla birlikte Rousseau, eğer devletin başına iyi bir yönetici geçmezse toplumlar arasında ayrışmanın artacağını, Köle-Efendi ilişkisinin özellikle 'mülkiyet sahibi olma' aracılığıyla derinleşeceğini düşünmüştür. Bu aşamada iyi yönetici, vatandaşları iyiye yönlendirip dengeyi sağladıkça bu sorun en aza indirilecektir.

Rousseau, Toplum Sözleşmesi adlı eserinde eşitliğin ve özgürlüğün sağlanması için 'Cumhuriyet' yönetimine ihtiyaç olduğunu belirtmektedir. Cumhuriyet, erdemli ve eşit bir halkın kendini gerçekleştirme olanağına sahip olmasını sağlamaktadır. Cumhuriyet güçlü ve güçsüz, zengin ve yoksul arasında dengeyi sağlayacak olan bir yönetim biçimidir. O halde eşitliği, özgürlüğü ve adaleti koruyup dengede tutacak şey, genel irade aracılığıyla cumhuriyetin ta kendisidir.

Genel irade kavramı, tüm vatandaşların iyiliği temel alınarak ideal devlet yapılanmasının adil yasanın kaynağı olması nedeniyle oldukça önemlidir (Dent, 1991, s. 185). Rousseau, vatandaşların genel iradeye tamamen itaat etme görevinin bireysel özgürlüğe müdahale etmediğini, çünkü burada vatandaşlar için önemli olanın kendilerine ve kendi koydukları yasalara bağılılık olduğunu savunmaktadır. Genel iradeye itaat etmeyi reddeden kişi, bütün tarafından itaate zorlanmalıdır. Bu,

onun özgür olmaya zorlanacağından başka bir anlama gelmez. (Damrosch, 2011, s. 352). Rousseau bunu Toplum Sözleşmesi adlı eserinde de vurgular.

Elbette her zaman için bir kişiye veya güce kendini teslim etmek korkutucudur. Ancak, genel irade ile birleşmede hiç kimse başkalarına bağımlı olmayacaktır, Genel iradeye bağımlılık demek, Rousseau için bir anlamda zararsız şeylere bağımlılık demektir (Silier, 2016, s. 87).

Hakların ve ortak çıkarların savunulması için izlenen yol ortak iradedir. Bireylerin kamu yararına böyle bir kararda birleşmesi meşru bir anlaşmadır (Akan, 2015, s. 119). Genel irade, bireyler arasındaki bağımlılığın az ama devlete bağlılığın yüksek olduğu bir duruma işaret etmektedir. Çünkü genel iradenin merkezi olan devlet, vatandaşlarına her türlü hakkı dolaysız bir biçimde sağlamaktadır. Bireyler kendi gönüllü istekleriyle haklarını bu güce devrettiler ise bu güç de gereğini yapmak durumundadır. Bu, bizi toplum için devlet anlayışına götürmektedir. Devlet yapısındaki egemen konsey, toplumdaki üyelerinin hepsini içerir. Bu nedenle, egemen heyet iradesi olarak genel irade, tabiri caizse, devletin tüm üyelerinin iradesidir (Dent, 1991, s.185). Eğer toplum için devletten devlet için toplum aşamasına geçilirse hem toplumsal irade yok olur hem de bireysel irade yok olur. Bunun olmasına da hiç kimse taraf değildir. Bu nedenle de vatandaşların haklarının korunması bakımından devletin denetlenmesi bir gerekliliktir.

Ayrıca Rousseau, *Emile ve Eğitim Üzerine* adlı eserinde her bir kişinin bütünü bir parçası olduğunu vurgular ve yetkilerimizin tümünü genel iradenin yüce egemenliğine teslim etmemiz gerektiğini belirtir. Bu egemen olarak nitelendirdiği güç gerçekte millete işaret eder ve Rousseau, egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğunu özellikle vurgular (Rousseau, 1941; 811).

Rousseau'ya göre, 'egemenliğin millete ait olması' gücün yarattığı kendine güven ile sınırları aşma konusunda devletin yaratabileceği sıkıntılı durumların oluşmasına engel olur. Kısaca yapılacak olan şey; halkın temsilcisi olan devletin belli kurullarca sürekli denetlenmesidir. Eğer görevlerini yerine getiremeyecek durumda olan bir yönetici varsa, egemenliğin onun elinden alınma hakkı da vardır. Çünkü o, zaten halkın temsilcisidir. Halkı temsil edemeyecek duruma geldiyse halk tarafından görevinden alınması da bir haktır. Rousseau millete ait olan egemenliğin devredilemez olduğunu da düşünür (Rousseau, 1999, s. 69). Çünkü devredilirse

egemenlik çıkar gruplarının eline geçebilir ve böylece cumhuriyet rejimi de yıkılabilir. Sadece genel irade tüm vatandaşların yasama gücünü doğrudan demokratik bir ortamda kullanılabilir. Seçim hakkı burada devreye girer ve halkın bütününe seçime katılmasıyla demokratik bir seçim yapılır. Halkın egemenliğine vurgu yapan, bütün vatandaşların haklarını bir Monark'a teslim etmesini uygun görmez. Bu nedenle Temsili Demokrasi anlayışını da savunmaz (Demir, 2018, s. 21).

Genel iradenin gerçekleşmesi için zenginlik ve yoksulluk gibi aşırılıklara son verilip, çıkar çatışmalarından geri durulması gerekir. Bütünsel olarak bakıldığında Rousseau için vatandaş olmayı bireysel varoluşun temeli olarak görmek ve Toplum Sözleşmesi etrafında birleşerek onun üzerinden akla ve duyguya dayalı bir devleti yapılandırmak ulusal, laik ve ulus-devlet yolunda bir dönüm noktası olarak görülmektedir (Güvenç, 2020, s. 98).

Genel olarak irade kavramına baktığımızda, Rousseau'nun düşüncesinde genel irade kavramının hem egemenliğin halka verilmesi hem de toplumsal özgürlüğün temeline yerleştiği görülür (Savran, 2013, s. 112). Yasayı yöneten genel iradedir. Bu bağlamda herkesin özgürlüğü yasa ile gerçekleşir. Kendi iradesiyle kendi kurallarını koyan ve aynı zamanda bu kuralların da toplumsallaşmasına ortam hazırlayan ve sonunda, toplum içinde bu kurallara uyan insan özgür insandır. Eğer sadece kendi yaptığımız yasalarla yönetilsek ve toplumsal düzenin amacı bir grup insanın kişisel çıkarlarına değil de ortak yarar'a hizmet etmek olursa, politik özgürlüğe kavuşabiliriz (Silier, 2016, s. 86).

“Yapmayacağım” şeklinde kendi iradesiyle kendine kural koyan insanın bu düşüncesi toplumsal bağlamda “yapmamalısın” düşüncesine dönüşür ve burada, ahlaki bir özgürlük anlayışı ile karşılaşırız. İşte bu ayrım noktası Kant'ın Rousseau'dan ödünç aldığı noktadır. Kısaca, insanın hem ahlaki yasa koyucu hem de bu ahlaki yasaya uyucu olması Rousseau tarafından ortaya savunularak ortaya konulmuş, Kant'ın da Ahlak Felsefesinin temelini oluşturmuştur.

İKİNCİ BÖLÜM: I. KANT'IN AHLAK TEMELLİ FELSEFESİ

II. 1. Immanuel Kant ve Ahlak Felsefesi

1724-1804 Yılları arasında yaşayan Immanuel Kant, 18. Yüzyıl Aydınlanma eleştirel düşünürlerinden en önemlilerindedir. Hatta eleştirel düşüncenin kurucusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir Alman idealisti olan Kant, düşünceleriyle ve söylemleriyle günümüzü dahi meşgul eden düşüncelere sahip olan bir filozoftur. Kant, 18. Yüzyıla akli egemen kılan düşünceleriyle egemen olmuştur. Biz, Kant'ta ve onun felsefesinde gerçekte geçmişteki bütün düşünürlerin ve düşüncelerin izlerini ve etkilerini görmekteyiz. Kant, Demokritos'tan Aristoteles'e, Hume'dan Rousseau'ya kadar birçok filozofun düşünceleriyle kendi felsefesine yön vermiştir. Buna ek olarak kendinden sonra Hegel'den Marx'a kadar çoğu düşünürü de düşüncelerine hayran bırakarak onları da etkisi altına almıştır.

Günümüzde de hala Kant'ın eleştirel iddiaları güncelliğini korumaktadır. Kant, kendinden önceki düşünürlerin felsefeleri üzerine eleştiriler yöneltmiş ve onların düşüncelerinden kendine uygun olanları seçerek kendi kritik felsefesini oluşturmuştur. Örneğin, Aristoteles'ten kategoriler düşüncesini almış, felsefesini açıklarken Aristoteles'in On kategorisinden yola çıkarak bilginin nasıl oluştuğunun belirlenmesini yapmıştır. Yine Aristoteles'ten düzenleyici ve dağıtıcı adalet düşüncelerini ve Aristoteles'in Erdem Etiği anlayışını örnek alarak kendi felsefesinde bunları ahlaki temelde kendi idealist yapısına göre yapılandırmıştır.

Alman İdealizmi denilince akla ilk gelen düşünür elbette Kant olacaktır. Bu anlamda o, eleştiri felsefesinin Alman idealizmdeki en önemli temsilcisidir. Kant'ın felsefesi yorumlanırken Eleştiri Öncesi ve Eleştiri Dönemi şeklinde iki biçimde yorumlanmaktadır. Eleştiri Öncesi döneme bakıldığında, bu dönemin daha çok Leibniz-Wolf Felsefesinin etkisinde olduğunu, Eleştiri Döneminde ise onların

düşüncelerinden uzaklaşarak artık Kant'ın kendi ahlak temelli felsefesini yapılandırdığını görürüz.

Kant, kritik felsefesini özellikle Bilgi Felsefesi, Ahlak Felsefesi, Sanat Felsefesi, Din Felsefesi ve Siyaset Felsefesi çerçevesinde açıklamaktadır. Kant'ın eleştirel bir düşünür olması, onun hemen hemen her konuda etkileyici eleştirel düşünceler ortaya koymasına neden olmuştur. Kendine has kullandığı a priori, aposteriori, otonomi vb. gibi kavramları vardır ve bunlar, Kant'ın felsefesini anlamak için anahtar roledir denilebilir. Bu kavramlar anlaşıldıkça Kant'ın felsefesini anlamak da daha kolaylaşmaktadır.

Onun Epistemolojisinden Metafiziğine kadar kısaca baktığımızda; *Salt Aklın Eleştirisi* adlı eserinden *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi* adlı eserine kadar kendine ait kavramlarıyla birlikte her şeyin 'özgürlük' kavramı üzerinden ilerlediğini görmekteyiz. Epistemolojisinde, Analitik ve Sentetik A priori ve Analitik ve Sentetik A posteriori üzerinden tartışmalarını sürdüren Kant, Analitik yargıların zaten kendini açıklayıp yeni bir şey vermediğini ama Sentetik A priori olan ve bilgimize bilgi katan yargıların temel olduğunu ve onlara ulaşmamız gerektiğini düşünmektedir. Kant'ın metafizik alana karşı büyük ilgisi vardır. Bu nedenle, temel sorunu ve sorusu metafizik üzerinden ilerlemektedir. Tartışmasını metafiziğin bir bilim olup olamayacağı sorusu üzerinden ilerletmektedir. Kant, aklın bir takım sınırlarının olduğunu ve bu sınır sonrasının da bilinemeyeceğini bize belirtir.

Ahlak Felsefesinde ise otonom bir varlık olan insanın özgürlük çerçevesinde nasıl ahlaki bir eylemden bulunacağını Ödev, Saygı, Maksim, Ahlaki Yasa ve Koşulsuz Buyruk temelinde açılımını yaparak bizi Antinomilerle de tanıştırır. Kant eserlerinde Nedensellik ve Özgür İrade ayrımı ile Koşullu buyruk ve Koşulsuz Buyruk temelinde eylemlerin değerini ve ahlaki olup olmayacağı konusunda değerlendirmeler yapmaktadır.

Ona göre, ahlaki yükümlülüklerimiz içsel ahlak yasaları olarak ortaya çıkmaktadır ki Kant bu içsel ahlaki yasalara oldukça değer verir. Çünkü bu içsel ahlak yasalarımız bir anlamda kendi içimizde hissettiğimiz 'vicdan' kavramına işaret etmektedir. Kant'a göre, bu içsel yasalar ile vicdani bir biçimde eylemde bulunmak için özgürlük olmazsa olmaz bir koşul olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu içsel yasa içeriksizdir ve ahlak alanında biçim kazanır. Dışsal yasa ise siyaset alanında içerik kazanarak

kendini gerçekleştirme imkânı bulur. Diğer bir ifadeyle içsel yasa, devlet yapısı içinde dışsallaşarak değişime uğrar ve içerik kazanır. Bu dışsallaşma sonucunda resmi bir yasa haline gelir ve herkes ona uymak zorunda kalır. Buna göre, Kant'ın ahlak felsefesinin detaylarına girmekte fayda vardır.

Kant, insanı Platon gibi dualist bir yapıda betimlemektedir. Ancak, farklı yorumlamalarıyla elbette Platon'dan ayrılmaktadır. Ona göre, insanın bir duyulur bir de düşünülür alanı vardır. Kant, bunları Fenomenler ve Numenler alanı olarak ifade etmektedir. Platon, nasıl ikili dünya görüşünde duyulur dünyaya değil de düşünülür dünyaya ağırlık verdiyse, Kant'ta Numenler dünyasına daha fazla ağırlık verir ve onun yapısını anlamaya, açıklamaya çalışır. Çünkü Fenomenler dünyası bu dünyada duyulara ait olanla ilgili olduğu için, doğaya bağlı olduğu için deneyimlerimize bağlıdır. Bundan dolayı, nedensellikleri vardır. Dolayısıyla, bu dünyada var olan şeyleri açıklamak ve anlamak daha kolay olmaktadır. Temel sorun, Numenler alanının nasıl açıklanacağıdır. Numenler alanı hem aklın he de metafiziksel alan olan bilinmezin alanı olduğu için aklın burada sınırları ile burada karşılaşılmaktadır. Kant, bu Numenler alanının ne olduğunu, nasıl işlediğini anlamaya ve açıklamaya çalışmaktadır. Bu bağlamda Kant bütün felsefesinde sistematik olarak ilerlerken kendisine şu soruları sorar ve cevaplarını arar:

- 1.Neyi bilebilirim?
- 2.Ne yapmalıyım?
- 3.Ne umut edebilirim?

Bu sorular çerçevesinde hem Bilgi Felsefesini, hem Ahlak Felsefesini hem de Siyaset Felsefesinin açılımını yapar. Kant özellikle “Ne yapmalıyım?” Sorusu etrafında bizi ahlak alanında birleştirir.

İyi istenç, maksim, saygı ve ahlak yasası çerçevesinde kendini ortaya koyan eylem, hiçbir amaç ve çıkar olmaksızın sadece iyi istençle yapılıyorsa Koşulsuz Buyruğun ve Numenler alanının içine girmektedir. İyi irade-istenç ile hareket eden birey, belli maksimler-ilkeler doğrultusunda hareket ederek ahlaki bir yasa etrafında otonom olarak eylemde bulunarak kendini özgürleştirmektedir. Diğer bir ifadeyle, ahlaki

yasa insanın ödev duygusuyla eylemesini zorunlu kılmaktadır. Bu anlamda birbirlerine bağılıdır.

Aynı zamanda aklın sesine işaret eden ödev duygusu bir taraftan da özgür ve otonomik ilkeleriyle aklın ve eylemlerin sınırlarını belirlemektedir. O hâlde Kant'ın ahlaki sistemi, içsel ilkeleri barındıran ve daha sonra ahlaki yasa olarak yorumlanan kendi özünde iyiye işaret edendir. Ona göre sadece iyi niyetle yapılan eyleme iyi diyebiliriz. İyi iradenin de iyi olabilmesi için kendi içinde karışıklıklara yer vermemiş ve tüm dış etkilerden bağımsız olması gerekmektedir. İrâdi bağlamda ahlak yasasına uyarak Koşulsuz olana ulaşmak, otonom ve özgür eylemlerle ancak olanaklı olabilmektedir. Kant, kendinde iyi olan iradeyi herhangi bir dış etkiden tamamıyla bağımsız kılar ve böylece, kendinde en yüksek iyiyi oluşturan irade, Tanrının veya doğanın yerini almış olur (Çörekçioğlu, 2010, s. 89).

Numenal alanda, Koşulsuz Buyruk çerçevesinde ödev duygusu bir anlamda genel olarak vicdana işaret eder. Örneğin, İoanna Kuçuradi için bilincin özü olarak da anlaşılabilen vicdan; kişilerin kendi eylemlerini değerlendirmede sınırları çeşitli birimlerle çizilebilen gruplara göre değişik ölçüler sağlayan, dolayısıyla etik ilişkilerinde kişileri kendi eylemlerine ancak değer biçmeye götüren bir danışman ve bu değer biçmelerine ilişkin kişilerin bir duyusu (Kuçuradi, 1996, s. 155) olarak değerlendirilir. Böyle olduğunda, kişi hem kendi hem de kendisi dışındaki eylemleri, kendi değer atfetmelerine göre yargısal bir denetime tabi tutacak ve böylelikle nesnel olmaktan çok öznel bir tercih yapacaktır ki bu da vicdan kavramına götürür (Kuçuradi, 1996, s. 155-156).

Kant için ahlak yasasını özü ne ise insanın eylemleri de bu öze göre yorumlanmalıdır. Bu öz, öncelikle insanın içinde bulunan vicdana karşılık gelen ahlak yasasına bizi götürmektedir. Diğer bir anlamda, vicdana karşılık gelen ahlaki yasa öznel olmakla beraber, Kant için, genel geçer ve evrensel olanı göz önüne de almak durumundadır. Dolayısıyla Koşulsuz buyruk, genel evrensel bir yasa çerçevesinde ilerleyerek insanı bir araç olarak görmeyi değil, Amaçlar Krallığında insanın bir amaç olarak görülmesine işaret etmektedir. Buna göre, insanın hem özgür olması hem de ahlaki olarak eylemesi için akıl aracılığıyla kendi yasasını kendisinin koyarak, bir anlamda kendi vicdanına da danışarak otonom olarak eylemesi bir

gereklilik olarak görülmektedir. Bu bağlamda, Kant'ın iyi niyet dediği yerde özgür irade vardır denilebilir (Balcı, 2018, s. 24-25).

II.1.1. Ahlaki Yasa

Kant'ın ahlak felsefesinin temeli ahlaki yasaya dayanmaktadır. 'Olan' ve 'olması gereken' düşüncesinde Kant 'olması gereken'in peşindedir. Bu düşüncesini özellikle *Ahlak Felsefesinin Temellendirilmesi* ve *Pratik Aklın Eleştirisi* adlı eserlerinde görmek mümkündür. Kant'ın iyi istemeden hareketle kendine yükümlülük edinerek ve ödev çerçevesinde ilerleyerek ahlaki yasaya doğru ilerlediğini görülmektedir. Ona göre, herkesin kendine ödev edinerek eylemde bulunacağı bazı ahlaki yasalar vardır ki Kant bunu yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Koşulsuz Buyruk-Kategorik İmperatif olarak tanımlamaktadır. Bu buyruğa göre, çıkarsız bir biçimde eylemde bulunan ahlaki olarak eylemde bulunmuş olur ve böylece özgürleşir. İnsan sadece ve sadece kendi kendine bir yasa koyabiliyorsa ancak o zaman özgür ve ahlaki eylemde bulunmuş olur.

Ona göre, ahlaki yasaya giden yolda sıralama şu şekildedir: Önce iyi isteme, arkasından herkes için geçerli olabilecek bir maksimden hareket ederek eylemi bir görev olarak gerçekleştirmek ve böylece, yine herkes için geçerli olabilecek bir içsel ahlaki yasaya ulaşmak ve son olarak da bu yasaya saygı temelinde eylemde bulunmak gerekmektedir. Yasaya saygıdan dolayı eylemde bulunma, bize Koşulsuz Buyruğu vermektedir. Bu durumda, ahlak yasasına duyulan saygı tek ve kuşkusuz ahlak güdüsüdür ve bu duygu, bu neden dışında başka bir nesneye yönelmemiştir. Ahlak yasası ilkin, usun yargısında, istenci nesnel ve dolaysız olarak belirlemektedir (Kant, 2001, s. 115). Koşulsuz buyruk, koşullu buyruğa hiç benzemez. Çünkü koşullu buyrukta, yapılan eylemin önceden belirenmiş bir amacı vardır ve yapılan eylemin sonucuna ulaşmak asıl hedeftir. Diğer bir ifadeyle, koşullu buyruk Kant'a göre içinde bir "eğer" barındırmaktadır. "Eğer" kavramı bize orada bir koşula göre eylemin yapılması gerektiğini göstermektedir. O zaman, koşullu eylem amaca göre yapıldığından Kant için ahlaki bir eyleme işaret etmemektedir.

Kant, iyi istemeden başka kayıtsız şartsız iyi olan bir şeyin düşünülmemeyeceğine *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi* adlı eserinde özellikle vurgu yapmaktadır

(Kant, 1995, s. 8). Ona göre iyi isteme demek, bir eylemin ilk nedeni, kişiyi harekete geçiren neden demektir. Hangi niyetle eylemin yapıldığı burada önem kazanmaktadır (Demir, 2020, s. 49). Eğer eylemin hangi niyetle yapıldığı bizi bağlıyorsa, eylemi yaptıktan sonraki sonuç bizi bağlamıyor demektir. O halde, eylemin sonucu değil, eylemi yaptıran niyet önemlidir. Kant'a göre iyi isteme, hiçbir çıkara bağlı olmaksızın kendi başına iyi olmak durumundadır (Kant, 1995, s. 9). İyi istenç ya da salt istenç mutlak değerdir ki bu eylemin salt ödevden doğmuş olması anlamına gelmektedir.

Kant, ödevden dolayı yapılan eylemin ahlaki değerini eylemi yapmaya karar verdirten maksimde bulunduğunu ifade eder (Kant, 1995, s.15). Maksim ise ahlaki eylemde bulunan kişinin kendine koyduğu ilkeye denir. Kant'a göre, insan bu ahlaki ilkeden yola çıkarak eylemde bulunmaktadır. Bunun daha iyi anlaşılması için şu örneği verebiliriz: Örneğin, X kişisi kendi karakterini oluştururken kendi yolunda ilerlemek için 'yalan söylemeyeceksin, hırsızlık yapmayacaksın vb.' gibi bir takım karakter özellikleri seçer kendine ve bunlara yaşamı boyunca uyacağını kabul eder. Bu kişinin seçtiği ilkeler öyle ilkeler olmalıdır ki Kant'a göre, herkes bu ilkeleri kendi ilkeleri gibi kullanabilsin ve ona uyabilsin. İşte Kant buna öznel maksimler adını vermektedir. Eğer bu öznel yasa herkese açıklandığında onlar tarafından da kabul görürse nesnel bir yasa halini alır. Diğer bir deyişle, bu yasa herkes için geçerli evrensel ahlaki bir yasa olur ve herkes kolayca bu yasaya uyar. Kant bu ilke-maksimleri de Apriori ve Aposteriori olarak ayırmaya gider. Formel ve Materyal maksimler olarak adlandırır. Aysel Demir'in de *Kant Ahlak Siyaset* adlı eserinde vurguladığı gibi Kant için içsel, Apriori, formel ilke-maksim temeldir ve ahlaklı olan da budur.

Ödev'e baktığımızda, Kant'ın ahlak anlayışının adının da ödev ahlakı olduğunu görürüz. Ona göre, yapılabildiği yerde iyilik yapmak insanın ödevidir (Kant, 1995, s. 13). İnsan ahlaki ilkeleri uygulamayı görev olarak görmektedir ve kendini bunları uygulamakla yükümlü saymaktadır. O zaman eğer bir eylem ahlaklı sayılacaksa o eylemin kendine ödev edinmeden dolayı yapılması gerekmektedir. Kant'a göre ödev kavramı, iyi isteme kavramını bazı öznel kısıtlamalarla birlikte içermektedir (Kant, 1995, s. 12).

Kant'ın ödev ahlakında, eylemi yaparken bir amaç gütmemeliyiz. Sadece ödevimiz olduğu için o eylemi yapmalıyız. Hem kendimize, hem diğerlerine hem de yasaya saygı duyarak yaptığımız eylemler Kant'a göre ahlaki eylemlerdir, ödev ahlakıdır (Kant, 1995, s. 9). *Ahlak Metafiziği'nin Temellendirilmesi* adlı eserinde Kant, yasa karşısında saygıdan dolayı yapılan eylemin ahlaki eylem olduğunu ifade eder (Kant, 1995, s. 15). İnsanın özünü belirleyen, onun yasa karşısındaki duruşu ile eylemlerini ödev duygusuyla ve saygıyla yapmasıdır (Demir, 2020, s. 35).

Ahlaki yasaya bakıldığında ise insanın doğa yasasına bağlı olan fenomenal yönüyle değil, akla bağlı olan Numenal yönüyle ahlaki yasaya bağlandığını görülmektedir. Fenomenal alan olan deneyimlerin dünyasında, her şey zorunlu doğa yasasına göre işlemektedir. Oysa Numenal alan olan aklın dünyasında her şey ahlaki olarak gereklilik yasalarına göre işler. İnsan kendine ödevleri gerekli kılar. Bu ödevlerin de herkesi kapsayıp kapsamayacağını düşünür ve kapsaması yönünde ilkeler-maksimler edinir. Dolayısıyla, iyi isteme ile başlayan ahlaki eylem ilkeler-maksimler ile yoluna devam ederek ödev duygusuyla ahlaki yasa haline gelmektedir. Kant'ın belirttiği ve Demir'in de kitabında vurguladığı gibi: “Ahlak yasası, tutarlı olan herkes için buyuran evrensel olarak tüm insanlar için geçerli olan genel geçer bir yasadır” (Kant'tan aktaran Demir, 2020, s. 54).

Kant, ahlaksal değer söz konusu olduğunda sorunun eylemlerin iç ilkelerinden kaynaklandığını belirtmektedir (Kant, 1995, s. 23). Kant'a göre, ahlaki açıdan değerli kabul edilen ahlaki yasa temelindeki Koşulsuz buyruk “yapmalısın” gibi bir gereklilik durumu içermektedir. Bu anlamda biçimseldir. Bu nedenle içeriksizdir. O sadece bir kuraldır ve yalnızca kendisine uyulması gerekir. Bir ödev vardır ve yapılırsa ahlaki açıdan iyi olur. Yapılan eylem, kendinden iyidir ve bizi doğrudan doğruya ahlak yasasına götürür. Ahlak yasası içinde bir “eğer” barındırmaz, sadece “yap” şeklinde karşımıza gelmektedir. ‘Yapmalısın’ buyruğu da insanın kendi içinden gelerek “yapmalıyım” buyruğuna dönüşmektedir (Heimsoeth, 2007, s. 127). Kendinde iyi olan bu eylem başka bir şeye ulaşmak için amaç değil, kendi başına bir amaçtır. Koşulsuz Buyruk temelindeki ahlaki yasada bizim eylemin sonucunda elde edilen şeyle bağlantılı değildir. Demir'in söylemiyle: eylemi bizi nereye, hangi sonuca götüreceğini düşünmeden yaparız (Demir, 2020, s. 62).

Kant, yapılan eylemin ahlakça iyi olmasının yanında, ahlak yasası uğruna da yapılmış olması gerektiğine dair düşüncesine *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi* adlı eserinde özellikle vurgu yapmaktadır.

Ahlaki yasadaki en temel şey; eylemlerimizi yaparken edindiğimiz ilkelerin-maksimlerin herkes için uygulanabilir olup olmadığıdır. Örneğin, Kant'ın da eserinde verdiği örnekten yola çıkarsak; hırsızlık yapmak herkes için kabul edilebilir bir eylem midir? Sorusunu sorduğumuzda verilen cevap bizi ahlaklılığa veya ahlaksız davranışın açıklanmasına götürmektedir. Eğer bir Eczaneden bir hastası için ilaç çalışırsa bu yasal olarak ceza verilmesi gereken bir eylemdir. Çünkü eğer bu hırsız cezalandırılmazsa herkes eczaneden ilaç çalmayı normal olarak görecektir ki bu çok yanlış bir davranışın genellenmesi olacaktır. Ancak bu duruma farklı yönden baktığımızda, bir anne veya baba çok hasta olan ve o ilacı almazsa yaşamı sona erecek olan çocuğu için hırsızlık yaptıysa bu durum ahlaki açıdan Kant'a göre tartışılabilir bir durum olarak yorumlanmaktadır. Burada suç olsa da iyi niyetle yapılan bir eylem söz konusudur.

Bu ifade edilenlere göre Kant, bir takım ilkeler belirler ve bunlara eğer herkes uyarsa evrensel bir yasaya ve ahlaklı bir eyleme ulaşacağını belirtir. Buna göre, ilkeler şunlardır:

“1-Evrensel bir yasa olmasını istediğin ilkeye göre eylemde bulun!

2- Öyle bir eylemde bulun ki senin ahlaki yasan bir doğa yasasıymış gibi olsun!

3-İnsanları bir araç değil, amaç olarak gör!

4-İlkelerle genel yasa olabilecek yasaları koyucu kişi olabilecek şekilde eyle!

5- Amaçlar Krallığının bir üyesi olarak özgür biçimde hem yasa koyucu hem de yasaya uyucu ol!” (Kant, 1995, s. 38-49, Aktaran: Demir, 2020, s. 65-66)

Anlaşılabacağı üzere Kant, bu ilkeler temelinde ahlaki yasanın nasıl olması gerektiğini ve Amaçlar Krallığında nasıl var olması gerektiğini bize açıklamaktadır. Kant'ın ahlak yasası insanın içinden gelen formel bir yasa olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kant'a göre, eğer insan bu yolda ilerlerse otonom yönüyle özgürleşmiş olur. Kant için özgürlük; iyi isteme, ilke-maksim, ahlaki yasa, Koşulsuz Buyruk ve Amaçlar Krallığının birleştiği noktadır. Otonom insan, özgür eyleyip “yapmalıyım” sorumluluğuyla kendini özgürleştirir.

Genel olarak baktığımızda, Kant'a göre bütün ahlak kavramlarının kaynağının A priori olarak akılda bulunduğunu görürüz (Kant, 1995, s. 28). İyi isteme de irade ile bağlantılıdır. Kant'ın ahlaklı insanı, iyi istemeyi gerçekleştirirken iradeli bir eylemle hareket etmektedir. Bu irade de onu özgürleştirmektedir. Çünkü eylemi yapan yaptığı eylemin sorumluluğunu almaktadır. Bu bağlamda, Kant'ın ahlak yasası bir bakıma insan vicdanı ile benzerlik göstermektedir. Ahlaki yasaya göre iradeli davranma, belli ilkeler doğrultusunda insanın kendini yönlendirmesi ve eylemi yapma durumu bizi ahlaki yasa ile vicdanın ortak noktada birleşmesine götürmektedir. Bu anlamda Kant'a göre, eylemin iradi ve vicdani yönünü incelemek bir gereklilik olarak karşımıza gelmektedir.

II.2. İrade Kavramı

Koşulsuz Buyruğun değerlendirilmesi, iyi istenç üzerinden gerçekleşir ki vicdan ile bu noktada karşı karşıya kalırız. Vicdan da istenç gibi başlangıçta iyi-kötü belirlenimini bize vermektedir ve ahlaki yasa temelinde sınırların nasıl çizilmesi gerektiğini bize hatırlatmaktadır. Kant'a göre, bir eylemin değeri o eylemin niyetinin kötü olmasından değil, iyi olmasından kaynaklanmaktadır. Vicdanda da iyiye yönelme söz konusudur. İyi bir eylemde bulunulmadığı zaman ahlaki insan, vicdani rahatsızlık duymaktadır. Çünkü kendi içsel duygularıyla çeliştiğini düşünmektedir. Bu hissedilen duygular daima iyiye yönelik duygulardır. Buna ek olarak, daha önce vurgulandığı üzere Kant'ın iyi niyetle hareket eden ahlak yasası da içsel bir yasa olarak ortaya çıkmaktadır. Bu içsel yasaya birey uymadığında ahlaki olmayan bir eylemde bulunmuş olur.

Kant, eylemi değerli ve iyi yapan şeyin, eylemin ahlaki yasaya duyulan saygı olduğunu bildirerek şunları ifade eder: “Ödev, yasaya saygıdan dolayı yapılan eylemin zorunluluğudur” (Kant, 1995, s. 15). O zaman Kant'ta ahlaki yasaya duyulan bu saygı, insanın içindeki ahlak duygusunun da temeli sayılmaktadır. İşaret

edilen bu ahlak duygusu da açıkça Rousseau'nun vicdan dediği şeye bizi yönlendirmektedir.

Daha önce de belirtildiği üzere irade ve istenç, ahlak duygusunun belirleyicisidir. Kant'a göre bunlar, öznel olmakla beraber herkes için geçerli evrensel niteliklere de sahiptir gerçekte. İradenin nesnesi veya amacı herhangi bir şey olabilir ama irademiz evrensel yasa koymakla sınırlandığında, benimsediğimiz herhangi bir tikel amaçtan tamamen arınmış oluruz (Çörekçioğlu, 2010, s. 24). Dolayısıyla, insanın eylemlerinde özgür davranmasını isteyen Kant, herkes için evrensel bir ahlak yasası etrafında birleşmesi gerektiğini belirtmektedir. Bu noktada şu soru akla gelir: İnsanın özgür, otonom olarak yasayı belirlemesi ile bu belirlenen yasanın aynı zamanda evrensel bir yasa olması arasında nasıl bir bağ bulunmaktadır? Kant'a göre insanda; canlı bir organizma olarak hayvanlığa yatkınlık, canlı ve akıllı varlık olarak insanlığa yatkınlık, akıllı olmasından dolayı sorumluluk sahibi de olan biri olmaya yatkınlık vardır. Dolayısıyla insan, kendi koyduğu yasalara kendisinin uyma gücü olan bir varlık olması bakımından ve yaptığı eylemin sorumluluklarını alması bakımından da diğer canlılardan ayrılmaktadır. İnsan, bir insan olarak ve akla dayanarak insanı ve insanlığı amaç olarak görmeye ahlaki anlam kazanmaktadır. O halde, bu sorunun cevabı; insanın özgür olarak otonom eylemde bulunması ve bunu yaparken kendine koyduğu yasanın herkes için geçerli olabilecek bir yasa olarak geçerliliğini sağlaması Kant'ta 'olması gereken' olarak karşımıza çıkmaktadır. Her iradi varlığın genel irade çerçevesinde yapması gereken de budur. Buna göre, özgür irade ile ahlâk kurallarına bağlı olarak eylemde bulunma iradesi birbirinden çok da farklı şeyler değildir.

Kant, özgürlük olmaksızın ahlak yasasının olamayacağını bildirmektedir. Bu anlamda, özgürlüğün olmadığı yerde yasaya göre eylemde bulunma da söz konusu değildir (Kant, 2001, s. 136). Bununla birlikte, irade ile gerçekleştirilen özgürlüğün anlamı herhangi bir yasadışılığa veya başıboşluğa işaret etmemektedir. İsteyen herkesin istediğini yapması değildir özgürlük. Kant bunu eğer böyle düşünseydi, özgürlük olumsuz bir anlam kazanırdı ve yasaya uyma anlamına gelen olumlu özgürlük saf dışı kalırdı (Heimsoeth, 2007, s.139). Kant'a göre, ahlâklık sadece özgürlüğün özelliğinden türetilir ve bunu bütün akıl sahibi varlıklar doğal olarak onu istemek durumundadır (Kant, 2002, s. 100).

Kant'a göre, Numenler dünyasına bağı olarak ancak gerçekleşen özgürlük, rasyonel insanın eylemini pratik alanda özgür iradesiyle gerçekleştirmesinden başka bir şey değildir. Kant, özgürlük kavramı ile iradenin ne kadar önemli olduğu noktasına vurgu yapmıştır. Bir eylemde bulunurken önemli olan kendi irademizi kullanarak bunu yapabileceğimizin farkına varmaktır. Özgürlük, eylemlerimizin sonucunun değil, en başta ortaya koyduğumuz irademizin bir özelliğidir. Dolayısıyla, insanın istenci aracılığıyla özgür olması, insanın kendi yaptığı iradi yasaasıdır (Demir, 2020, s. 81). Buna göre, özgürlük ve otonom olma durumu sorumluluk alma temelinde insanın, bir başka deyişle akıl sahibi varlığın değeridir denilebilir (Kant, 1995, s. 53).

Kant ahlakının temel kavramları olan özgürlük, iyi istenç, ahlaki yasa Kant'ın ahlak eğitimi konusundaki düşüncelerine de temel olmuştur. Kısaca, özgürlüğü ahlaki yasa üzerinden açıklayan Kant, Koşulsuz Buyruk aracılığıyla hareket edildiğinde ahlaklı olunabileceğini, özgürlüğün ahlaki yasaasının varlık nedeni olduğunu ve insanın hem ahlaki yasayı kuran hem de ona uyan bir varlık olduğunu bildirmektedir. Bu düşünceleriyle Kant, bize Rousseau'nun etkisinde olduğunu göstermektedir. Kant'ta irade özgürlüğü, pratik aklın kendi kendine yasa koyarak kendinde iyi olana doğru yönelmesidir. Eyleminin içsel öznel ilkeleri dışsallaşarak diğerleri için de genel bir yasa olursa ve birey de bunu seçerse özgür ve özerk olarak bir eylemde bulunmuş olmaktadır.

II.2.1. İrade ile İlişkisi Bağlamında Sorumluluk Alma ve Özgürlük

Anlaşılabacağı üzere Kant, Koşulsuz buyruk aracılığıyla insan eylemlerinin ahlaki olup olmadığını konusunda sınırları belirlemek istemiştir. Bu bağlamda, özgürlük ve özgürlüğün temeli olan sorumluluk alma durumu, ahlaki eylemde anlam ve değer kazanmaktadır. Kant'ın merak ettiği şey, insanları ahlaklı olmaya yönelten şeyin ne olduğudur. Kant bunu *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi* adlı eserinde "saygı" olarak belirlemiştir. Saygı, temelini pratik akıldan almaktadır. Bu nedenle, doğal olarak A prioridir. Saygı, ahlaki yasaının bize yüklediği ahlaki bir duygudur ve bu duyguyla diğerlerine de saygı gösteririz. İnsanın ahlaki yasaya duyduğu saygı, diğer insanlara saygıyı da içine alır ve insanı amaç olarak görme çerçevesinde anlam kazanır. Bu noktada, insanın amaç olarak görüldüğü Koşulsuz Buyrukta, birbirine

saygı duyan insanların istenç ve iradeyle yöneldikleri eylemlerin ahlaklı olması söz konusudur.

Ahlaki yasa, sorumluluk sahibi insanların özgür eylemde bulunmalarını istemektedir. Burada doğaya bağlı bir zorunluluk olması mümkün değildir. Eğer böyle bir durum olsaydı, yapılan eylem ne ahlaki ne de özgür olurdu. Bu anlamda, yapılan eylemin sorumluluğunu alma da söz konusu olmazdı. O halde bizi burada bağlayan durum, yapılan eylemin sorumluluğunu hiçbir şey düşünmeden almaktır. Sorumluluk sahibi olarak eylemde bulunmak, Kant için herkeste bulunması gereken bir durumdur. Buna göre, yapılan eylemlerde sorumluluk almak insanı özgürleştiren şeyin kendisidir. Anlaşılacağı üzere Kant, özgür olmayı sorumluluk almakla eş değer görmektedir. Sorumluluk, insana bir takım içsel yükümlülükleri de beraberinde getirmektedir. İçsel yükümlülük de bizi vicdan kavramına götürmektedir. Dolayısıyla Kant, sorumluluk, yükümlülük kavramları çerçevesinde özgürlüğün oluştuğunu ama bu özgürlük alanının da tam olarak bilinemeyeceği için bizi bir takım çatışkilara sürüklediğini belirtmektedir.

Yapılan eylemin yükümlülüğünü ve sorumluluğunu alma içten gelen bir duygudur ve bu da insanda istenç özgürlüğünün önceden var olduğunun bir göstergesidir ki bu onun A priori olduğunu gösterir. Eğer bu yükümlülük ve sorumluluk alma duyguları dıştan gelseydi, o zaman yalpan eylem ahlaki sayılmazdı. Çünkü eylem amaç doğrultusunda yapılmış olurdu ki bu da bizi Koşullu Buyruğa götürürdü. Sorun şu ki Kant'a göre, insan ve insanlıktan başka hiçbir şeyin amaç olarak görülmediği her durum, araçsaldır ve ahlaki değildir.

Kant'a göre, insan aklıyla ahlaki eylemde bulunmakla yükümlüdür. Bununla birlikte, bu akıl bizi bir takım ödev ve yükümlülüklerle bağlamaktadır. Buna göre, insan akla uygun eylemlerde bulunduğu ahlaki eylemde bulunmuş olmaktadır. O halde eğer ahlaki alanda akıl egemense, sorumluluk, yükümlülük ve saygı duygusu haricindeki duygular ahlaki alanın dışında kalmaktadır. Özellikle saygı duygusu, insanı ahlaki eylemde bulunmaya yönlendirir ve sorumluluk duygusunun özüdür. Burada bizi bağlayan şey; bütün bu düşüncelerin birbirine bağlı bir şekilde gerçekte vicdan duygusuna bizi götürdüğüdür.

Kant bir eylem yapıldığında, o eylemin sonucunun değil de niyetinin önem kazandığını, çünkü eylemin sonucunun bizi mutluluk-amaç kavramlarına

götürdüğüne inanmaktadır. Ancak ona göre, bir eylemi yaparken doğal olarak insanın amacı mutlu olmak olmamalıdır. Ona göre, mutluluğa odaklanmadan yapılan eylemin sonucu mutluluk getirebilir veya getirmeyebilir. Bu nedenle, Kant için mutlu olmak amaç değildir. Herkesin sorumluluk sahibi olarak, yükümlülüklerinin farkına vararak özgür biçimde eylemesi esastır. Bu da herkes için geçerli olabilecek evrenselleştirilebilir ilke ve yasalara insanı götürür. Evrenselleştirilebilir ilkelere ise akıl aracılığıyla aklın egemen olduğu Numenal alan ile ulaşılır. Kant, insanın insan olmasından dolayı değerli olduğunu, eğilimleri çerçevesinde ortaya çıkan arzu ve tutkularının insanın diğer bir yönü olduğunu ve yukarıda ifade edilen sorumluluk kavramıyla bu yönün de bir biçime sokulacağını düşünür ki bu düşünce, onu geleneksel olarak bedenin daima kötü olduğu düşüncesine sahip olan diğer düşünürlerden ayırır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: ROUSSEAU’NUN ETKİSİNDEKİ KANT

III.1. Ahlaki İrade ve Ahlaki Yasaya İşaret Eden Vicdan

Ahlaksal yaşamayı ilke edinmiş Sokrates'ten bu yana felsefe tarihinin çeşitli aşamalarında ortaya çıkan ahlaki görüşlerin olduğunu bilmekteyiz. Ahlaki duygular çerçevesinde ahlaklı olma nasıl mümkün olabilir ve nasıl davranılırsa ahlaki davranışın temelleri atılır? gibi soruların altı tarih boyunca doldurulmaya çalışılmıştır. Birçok farklı filozof ahlak ya da vicdan kavramlarını felsefelerine konu edinmiştir ama hiçbiri aralarında ahlak önermelerine temel olması bakımından etkileşim olduğuna inandığımız Rousseau'nun Kant üzerindeki etkileri vermemiştir. Bu temelde çalışmamamız, Rousseau'nun Kant için bir dönüm noktası olduğunu gösterme çabasındadır.

Rousseau'da vicdan, toplumsallaşma ile ortaya çıkan birtakım değerler karşısında insana yol gösterici içsel bir güç olarak kendini belli etmektedir. Vicdan, duygu bağlamında, insanı karar vermeye yönelten etkili bir güçtür. Bu kararı verdirtmeye götüren vicdan, eğer hem kendi hem de çevresi için iyiyi yapmazsa bundan ahlaki olarak rahatsızlık duyar. Rousseau, insanların iyiyi seçerken aynı zamanda evrendeki tanrısal düzene de uyum sağladığını ve bir bakıma tanrısal olanı seçtiğini düşünmektedir. O, insanı iyiliğe, şefkate götüren şeyin vicdan olduğuna özellikle dikkat çekmektedir (Akan, 2016, s. 149). Vicdani ahlak duygusu, bir yücelik hissi uyandıracak derecede tanrısalıdır. O hâlde vicdan bizi tanrısal alana, diğer bir ifadeyle metafiziksel alana bağlar. Diğer bir ifadeyle Rousseau'ya göre vicdan, iyi ile kötü temelinde yargılarda bulunmamızı sağlayan ve içimizdeki adalet duygusuyla doğuştan gelen bir ilkeden başka bir şey değildir.

İç ses olarak da nitelendirilen vicdan, temel anlamda insanı iyiyeye yönlendirmek için vardır. Çünkü iç sesimiz masumdur, dolayısıyla iyiyeye doğası gereği yönelmektedir.

Rousseau'ya göre, bu duyguya sahip olmak için yüksek derecede bilgi sahibi olmaya gerek yoktur, erdemın tüm değer ilkeleri zaten insan zihninde ve kalbinde bulunmaktadır. Asıl önemli nokta, o sese kulak vermektir. Dolayısıyla, bu sese kulak vermek de bir insanlık görevi olarak düşünölmelidir.

İnsan ruhunun derinliklerinde adalet ve ahlak ilkeleri bulunmaktadır. Rousseau, yaptıklarımızın iyi ya da kötü olması durumunun ancak ve ancak vicdani duyguyla ölçülebildiğini bize belirtmektedir. Aynı zamanda bu duygu, başkalarının da duygu ile düşüncelerini ve davranışlarını düzenlemektedir (Kahveci, 2012, s.209). Kısaca, insanın eylemlerinin sonucunda iyilik veya kötölük açısından değerlendirmede bulunanın da yine vicdan olduğu görölmektedir. Diğer bir ifadeyle, insan doğal durumda saf halini yaşadığı için, insanı daima iyiliğe sevk eden bir duygu vardır ki bu duygu; insanı hem kendisine hem de başkalarına karşı sorumlu bırakmaktadır.

Rousseau daha çok duygu filozofu olarak bilindiğinden dolayı, daima bize sevgiyi hatırlatır ve insanın doğal durumunun daha çok sevgiye dayalı olduğunu belirtir. Dolayısıyla, Rousseau'nun belirttiği üzere, Aydınlanmacıların iddia ettiğinin aksine eylemlerin belirleyicisinin akıl değil, duygular olduğu düşünölmelidir. Her ne kadar Rousseau Aydınlanma filozofları içerisinde yer almasına rağmen, aşırı derecede aklın egemenliğine karşı olduğu bilinen bir gerçektir. O, iddia ettiği düşüncelerde eylemlerinin yönlendiricisinin içimizde hissettiğimiz doğal duygular olduğunu göstermiştir bizlere.

Rousseau'ya göre, sadece akılla hareket etmek insanı doğru yola yönlendirmekten ziyade, onu doğru yoldan koparıp aldatarak kişisel çıkarlara yönlendirmektedir. Rousseau, aklın karşısına ahlakı duygu olan vicdanı koymuştur. Ona göre, insanı sıkıntılardan kurtaran tek gerçek kurtarıcı vicdandır. Bizi gerçeğe yönlendirecek olan, peşinden gideceğimiz şey de vicdandır. Çünkü vicdan insanı yanlışla sürüklemey, tam tersine duygularının gösterdiği yolda davranması gerektiğini hissettirir. Vicdan, yol göstericiliğiyle insanın gerçek rehberi olmuştur. Görüldüğü üzere, vicdan öyle yüce bir iç sestir ki bir başkasıyla aracılığıyla kendini kendinde ortaya koymaktadır. Buna göre, vicdan'ın ortaya çıkması için ikinci bir kişiye ihtiyacı vardır ki kendini tam ve doğru bir şekilde gerçekleştirebilmesi adına ikinci bir kişinin varlığıyla kendi içinde muhasebe yapmaya başlasın (Akan, 2016, s.149).

Kendi iç mahkemesinde ahlaki yargılarını kendi iradesine göre koysun ve ona göre karar versin.

Rousseau, vicdan ve merhamet kavramlarını aynı temelde ele almıştır ve aslında ikisinin de aynı kaynaktan geldiğini belirtmektedir. Rousseau'nun doğa durumunda ki insanı için gerekli ve önemli olan iki duygu vardır ki bunlar; kendini koruma içgüdüğü ve merhamet duygusudur. Rousseau'nun doğa durumunda hissedilen merhamet duygusunun bizi adım adım vicdanın sesine götürdüğü açıktır. İnsanın kendi vicdanı kendisini asla aldatmaz. O zaman içgüdü beden için ne ise, vicdan da ruh için öyledir. Vicdanın sesini dinleyen kimse doğaya boyun eğer ve doğru yoldan çıkarım diye hiç korkmaz (Rousseau, 1941, s.473).

Peki Kant? Doğuştan gelen vicdan duygusu, beden için neden önemli bir anlam ifade etmektedir? Bu sorunun cevabı açıktır: Çünkü biz duygularımız ve tutkularımız tarafından yönlendiriliriz. Eğilimlerimiz ve içgüdülerimiz bedeni yönlendirmesi bakımından derin anlamlar taşımaktadır. Ruh için de vicdan aynı değeri taşımaktadır. Daha önce de ifade edildiği gibi ruhi alandaki vicdan, açıklanamaz ahlaki duygulardan oluşmaktadır. Kant'ın da ahlak felsefesinin metafizik alanına ait olan vicdan, gerekçelendirilemeyen, bilgisine ulaşılabilen öznel duygular içerir ve bir tür içsel duyguya karşılık gelir. Kant için önemli olan, düşünülür alandaki bu bilgilerin koşulsuz alanla birleşmesidir. İşte o zaman iyi istenç kendini gerçekleştirmiş olur (Gül, 2008, s.72).

Kant'ın vicdan konusundaki düşüncelerini daha iyi anlamak için onun ahlak anlayışına bakmak gerekir. O, insanı özgür ve ahlaklı bir varlık olarak görmektedir. Kant, her şeyden önce ahlakı, en yüksek pratik amaç olarak gördüğü için tüm pratik felsefeyi ondan türetecek biçimde temele koymuştur (Güngör, 2015, s. 192). Dolayısıyla, ahlak bilincinin her bireyde olması gerektiğini belirtir. Kant ayrıca, Fenomenal dünyaya bedensel yönleriyle fiziksel olarak bağlı olsalar dahi insanların hala özgür iradeye sahip olduğunu belirtir. Evet, insan akli sayesinde Fenomenler dünyasının üzerine çıkar ve bu dünyaya anlam verir. Bunu yaparken de Ahlak yasasına uygun bir şekilde eylemektedir.

Kant'a göre "ahlaki" olarak adlandırılan şey, gerçekte insanın saf pratik akıl yönüyle ilgilidir. Buna göre eğilimlerin, içgüdülerin ve eylemin sonuçlarının ahlaki olmakla bir ilişkisi olmamaktadır. Çünkü bunlar Fenomenler dünyasında bulunan Empirik

şeylerdir. Daha öncede belirttiğimiz gibi, Kant'ın ilgileneceği alan Fenomenler alanından ziyade, Numenler dünyası olacaktır. Ahlaksal isteme, eğilimlerden ve içgüdülerden kaynaklanmayan, doğrudan yasa düşüncesi ile belirlenmiş istemedir (Gül, 2008, s.74). Ahlaki yasanın belirleyici özeliği, insanlara ödevlerini, görevlerini yapmalarını emretmesidir. Ödev de en yüksek insani değer olan aklın sesini ifade etmektedir. Bu da bizi vicdanın sesine yönlendirir.

Anlaşılaacağı üzere, Kant'ın ahlak anlayışında insanın ahlaki davranışını belirleyen, sınırlarını çizen, ahlaki ilkedir. Dolayısıyla, bir eylemin ahlaki açıdan değerlendirilebilmesi için daha öncede ifade edildiği gibi iyi istençten çıkmış olması gerekmektedir ve bu da bizi vicdan kavramına götürmektedir. Vicdan dediğimiz şey bize doğru olanı verirken iyi ve kötüyü ayırt etmemize yardımcı olur. Kant için de yapılan eylemin özellikle iyi niyetle yapılması önemlidir. Öyleyse eylemin iyi olması demek, onun iyi niyetle ödevden dolayı yapılması demektir. Salt iyi istençle yapılan eylemde insan, içindeki bu ahlaki yasaya uyarak kendini özgür kılar. Bu da Kant'ın vicdan dediği şeye karşılık gelir. Dolayısıyla, Kant'ın kendi örneğiyle, dokuz yaşındaki çocuğun bile iyi ile kötüyü ayırt edebilmesini sağlayan, ya da insanı, günlük hayatta “vicdan” dediği bir tür duyguyla doğru olanı yapmak üzere “zorlayan” ahlâk yasasıdır, çünkü o buyurucudur (Güngör, 2015, s. 68).

Kısaca, Kant'a göre bir eylemin iyi olup olmadığını onun sonuç nedeniyle değil, altında yatan ilke (maxim) nedeniyle iyidir. Diğer bir ifadeyle, Önemli olan eylemin sonucuna değil, niyetine odaklanmaktır. Bir eylemin iyiliğinin ölçütü, başardığı veya başarmadığı şey değil, dayandığı ilkedir. Bir eylemin iyi olabilmesi için, güdüye göre, yani aklın düzenine göre, göreve göre A priori belirlenmesi gerekir; bu nedenle burada belirtilen ödev ise maximidir. Ödev ve ahlak ise zihnin hâkimiyetinde olduğu için nesnel, gerekli ve evrenseldir (Öktem, 2007; 66).

Kant'ın vicdana yaklaşımında onun vicdanı öznel bir duyum olarak yorumladığını ve içsel bir duyguya karşılık geldiğini iddia ettiğini görürüz. Demek ki Rousseau'dan etkilenen Kant için vicdan, bilinçli ve insanı iyiye götüren akılsal bir yapıdır. Bu bağlamda, Kant'ın özellikle ahlak anlayışına temel olan “insana saygı” kavramını Rousseau'nun *Emile* adlı eserinden esinlenerek geliştirdiği de söyleyebiliriz. Kant, Rousseau'nun insana saygı düşüncesini kendine temel alırken, bütün felsefesinin merkezine insana saygıyı koymaktadır. Kant'ta bir saygı varlığı olan insanın

Fenomenal ve Numenal alana bağlanması, onu yine bir yönüyle nedenselliğe diğer yönüyle de akıl aracılığıyla özgürlüğe bağlamaktadır ki burası ahlaki olanın alanıdır. Kant vicdanı, insanı Numenal alanda ahlak duygusu olan ve insanda yüce bir biçimde bulunan tanrısal bir duygu şeklinde nitelendirir.

Rousseau, vicdanın özünü net bir biçimde ortaya koymamış olmasına rağmen vicdanın ahlaki bir duyguya işaret ettiğini ifade etmektedir. Ona göre vicdan, aynı zamanda birleştirici bir iradedir. Ahlaki iyilikler ortak iradenin sağlanmasına neden olmakta ve böylece vicdanı rahatlatmaktadır. Vicdan, bir anlamda insanın doğa yönüne geri dönüştür, doğa yönüne danışmadır. İnsan vicdanı ile huzura kavuşur ve vicdan, iyilikle anlam bulur. Vicdan aracılığıyla insan, iyiyi ve kötüyü seçme özgürlüğüne de sahip olmuştur. Kısacası, insanın özgür olarak karar verebilmesi bizi vicdan alanına götürmektedir. Çünkü vicdanın sesi ancak tanrısal düzenin insanın içindeki yansıması olarak ele alındığında anlamını kazanmış olacaktır. Vicdanı aracılığıyla merhamet duygusuna kapılan insan, iç huzura yönlendirilir. Öyleyse, içsel adalete işaret eden vicdan, önemli bir otokontrol aracıdır. Buna göre Rousseau vicdanı, insanın özünü daha iyi bir biçime sokarak onu ahlaki olana yönlendiren ve dolayısıyla, onu hayvandan üstün kılan nitelik olarak görmektedir (Rousseau, 2002, s. 184-189).

Kant'ın Ahlak yasası, koşulsuz ve zorunludur. Bu yasa aynı zamanda mutlak bir yükümlülüktür. Başka bir deyişle: Ahlaki yasa, kategorik buyruk alanıdır ve bu buyruk yapılmak durumundadır. Kategorik buyruğun olanaklı olabilmesi için istencin özgür olması gerekmektedir. Burada özgürlük dediğimiz zaman gelişigüzel davranmak demek değildir. O, keyfi bir anlam taşımamaktadır. Herkesin kendi yasalarına bağlılığına Kant özgürlük demektedir. Kant, vicdanı öznel bir duyum olarak ele almıştır ve vicdan, bir anlamda özgür bireyin kendini gerçekleştirilmesinden doğar. Bu gerçekleştirilme de ahlaki yasaların içselleştirilmesiyle mümkün olmaktadır (Gül, 2008, s.75). Vicdan, benin başkasıyla etkileşimi sonucunda ortaya çıkan duyguların ahlaki bağlamda yargılanmasıdır. Vicdan, ahlaki varlığın ahlaki eylemlerde bulunmasında yol göstericilik yapar. Rousseau da insanın gerçek iyiliğinin vicdanına danışarak, o tanrısal güce yönelerek kendini ortaya koyacağını düşünür.

Rousseau ve Kant arasında ahlak ve vicdan konusunda önemli bir etkileşim bulunmaktadır. Rousseau'nun ahlak felsefesi, Kant'ın kendi ahlak felsefesini yapılandırmasına büyük katkı sağlamıştır. Rousseau'nun ahlak felsefesinin özü, insanın doğal iyiliği ve özgürlüğüne olan vurgusuyla bilinmektedir. Rousseau, salt bir biçimde insanların doğal olarak iyi olduğuna inanır ve kötülüklerin, toplumsal yapı ve kurumlar tarafından insanların doğal iyiliğinin bastırılması sonucu ortaya çıktığını düşünmüştür. Bu nedenle, Rousseau, toplumsal yapının düzenlenmesiyle insanların doğal iyiliğine ve özgürlüklerine yeniden kavuşabileceğine inanmaktadır. Kant'ın ahlak felsefesi de ahlaki eylemlerin salt özgür iradeye dayandığını ve bu nedenle de ahlaki eylemler için evrensel bir ahlak yasasına ulaşmanın mümkün olduğunu savunmaktadır. Kant'a göre, insanın salt görevden kaynaklanan ahlaki davranışlarının değeri, eylemin kendi başına doğru olup olmadığına bağlıdır. Rousseau'nun vurgusu, insanın doğal iyiliği ve özgürlüğü üzerineyken, Kant'ın vurgusu ahlaki eylemlerin evrensel bir ahlak yasasına dayanması ilkesine dayanmaktadır. Ancak, Kant, Rousseau'nun vurguladığı insanın doğal iyiliği ve özgürlüğüne olan saygının ahlaki eylemlerde önemli bir rol oynadığını kabul etmektedir.

Sonuç olarak Rousseau, Kant için bir mihenk taşı, Rousseau'nun ahlak felsefesi de yine Kant'ın ahlak felsefesi için önemli bir yapı taşıdır. Rousseau'nun insanın doğal iyiliği ve özgürlüğüne olan vurgusu, Kant'ın ahlaki eylemlerin evrensel bir ahlak yasasına dayanması ilkesine önemli bir katkı sağlamıştır.

III. 2. Rousseau ve Kant'ın Siyasal İrade Yönü

Genel olarak bakıldığında ahlak alanında amaç, bireysel iyi ortaya çıkarken siyasetin etkisiyle daha çok toplumsal iyiyi gerçekleştirmeye çalışmak amaç olmuştur. Doğal olarak Rousseau ve daha sonra da Kant, ister istemez ahlakı kendi siyasi anlayışlarına temel almışlardır. 18. yüzyıl Aydınlanma Çağı'nın en etkili filozoflarından biri olan Rousseau, özellikle *Toplum Sözleşmesi*, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı* ve *Emile* ya da *Eğitim Üzerine* adlı eserlerinde ahlak temelli siyasi düşüncelerini dile getirmiş ve bu anlayışını kendine göre yapılandırmıştır. Rousseau, ortaya koyduğu düşünceleriyle hem kendi çağına hem de modern siyasal düşünce üzerinde birçok değişikliğe neden olan sıra dışı bir kişiliktir.

Immanuel Kant ise, Rousseau'nun düşüncelerinden etkilenen 18. Yüzyılın diğer bir önemli karakteridir. Kant'ın felsefesi üzerinde Rousseau'nun ayak izleri oldukça belirgindir. Buna Kant'ın *Aydınlanma Nedir?* adlı makalesini örnek verecek olursak; Kant'ın burada Rousseau'nun doğal insanın özgürlüğüne olan vurgusuna atıfta bulunduğunu görebiliriz.

Rousseau, bir sözleşme etrafında birleşerek siyasal topluma geçiş aşamalarının sorunlu olduğuna da vurgu yapar. Mülkiyet gibi şeylere sahip olmanın insan hayatını yıkıma uğrattığını, maddi değerlerin peşinde koşan insanların zamanla kendi hürriyetleri pahasına her şeyi mubah saydıkları bir düşünce biçimine sahip oldukları görülmüştür (Güvenç, 2020, s. 92). Oysa sahip olunan varlıklar insan mutluluktan ziyade, sahip olunan şeylerin esareti altına geçirmeyi getirmiştir ama çağ insanı bunu görememektedir.

Rousseau'nun siyaset felsefesi, modern demokrasi ve sosyal sözleşme teorilerinin öncülerinden biridir denilebilir. Rousseau, insanların doğal haklarına saygı duyulması gerektiğini düşünür ve bu haklar da ancak yine toplum sözleşmesi yoluyla korunabilir. Rousseau, güçlü olanların zayıf olanları ezmek yerine, güçlerini zayıf olanların haklarını korumak için kullanmalarının bir gereklilik olduğunu savunur. O halde, Doğrudan Demokrasi yöntemi ile halk, egemenliğini ve bütün haklarını bir egemene devreder ve böylece birleşmiş bir iradeye sahip olurlar. Ahlaksal mutluluk da ancak bu şekilde gerçekleşmiş olur. Doğrudan demokrasi, yurttaşların yasa yapma sürecine katılmasına katkıda bulunur.

Rousseau'ya göre yurttaşlar birbirlerinin hâkimiyeti altına girmemelidir. Hâkimiyet, sözleşme aracılığıyla bir güce bırakılacaktır ve bu güç ki bunun adı devlettir, gerçek özgürlüğün sağlanmasına neden olacaktır. Böylece devletin temel ilkesi, toplumun ortak iyiliğinin sağlanmasıdır. Dolayısıyla, halk her ne kadar egemenliği elinde bulundursa da yurttaşların genel iradeye uymaları gerektiğini bildirmiştir. Ancak, her türlü sıkıntıda devletin elinden o hakların alınması da yine yurttaşlar için bir haktır (Kalfa ve Ataay, 2015, s. 474).

Rousseau, toplumun her bireyinin çıkarlarının toplamından daha yüksek bir amacı olduğunu ve bu amacın "genel irade" olduğunu belirtir. Genel irade, toplumun bütününe ilgilendiren konularda en doğru kararı verme amacını taşır. Genel irade, her zaman halk için ortak iyiliği ister. Halkın istemi de genel irade olduğundan

dolayı yurttaşa zarar veren bir menfaate ve çıkara sahip olması söz konusu değildir (Güvenç, 2020, s.103).

Rousseau'ya göre, bireylerin özgürlüğü ancak toplumun genel iradesi tarafından sınırlanabilir. Devletin genel istenci, devlet içerisinde herhangi bir toplumun genel istencinden daha genel olarak egemen olmalıdır. Bunun nedeni şudur: Devlet haklıdır ve evrensel olanı amaçlamıştır. Öyleyse, şu yargıda bulunulabilir; halka dayalı yönetimde halkın iyiliğini gözeten halkın genel istenci izlemesi gerekmektedir. Ancak o zaman genel istenç doğru anlamda kullanılmış olmaktadır (Copleston, 2004, s.96).

Genel irade, demokratik bir toplumun temel prensibidir. O, sadece bir çoğunluk kararı olarak değil, tüm bireylerin katılımı ve rızası ile belirlenir. Egemen varlık ancak ortak ve genel iradelerle davranabileceği için, eylemlerinin de aynı şekilde ortak ve genel konularla sınırlı olması gerekmektedir (Rousseau, 1941, s. 812). Genel iradeyi oluşturmak için herkesin eşit bir biçimde oy kullanma hakkı olmalıdır ve burada hiçbir birey dışarıda kalmaz, herkes eşit oy hakkına sahiptir. Rousseau'nun genel irade kavramı, modern demokrasinin temelini oluşturur ve birçok felsefe teorisine kaynak olmuştur. Ancak, bu düşüncenin uygulanması zordur. Rousseau'nun genel irade kavramı, toplumun bütününe ait kararlar alınırken birey haklarının korunması ve özgürlüklerinin sınırlanmaması konularında birçok eleştiri aldığı bilinen bir gerçektir.

Kant'ın siyasi yönüne baktığımızda ise Kant'ın doğal insan yeteneklerini ancak sosyal bir ortamda geliştiğini iddia ettiğini görürüz. Bu düşüncesiyle sözleşmecî geleneğe katılan Kant, sınırları yasalarla yasalarla belirlenmiş özgürlüğün geçerli olduğu ve aynı zamanda kendisi gibi başka toplumlarla birliktelik içerisinde olabilen bir toplum yapısını savunmaktadır (Çilingir, 2020, s.37).

Kant, genel irade'yi toplumun en yüksek yararına uygun olan evrensel ve adil bir irade çerçevesinde görmektedir. Genel irade, bir toplumun tüm üyeleri tarafından paylaşılan ortak değerler ve amaçlar etrafında şekillenmektedir. Bu değerler ve amaçlar, tıpkı Rousseau'nun genel iradeye yaklaşımı gibi, Kant'ta genel iradeyi bireysel çıkarların üstünde tutup bireysel tercihlerin önüne almaktadır. Kant'a göre genel irade, sadece toplumun en yüksek yararına uygun olan kararları almakla kalmaz, aynı zamanda bireysel hakların korunması ve adaletin sağlanması için de

gereklidir. Genel irade, bireysel tercihlerin sınırlarını belirler ve bireylerin özgürlüklerini korurken toplumun refahını da göz önünde bulundurur. (Güngör, 2015, s. 131).

İnsanlığın amacı, evrensel bir hukuk düzeni etrafında özgürlük, eşitlik ve insan hakları üzerinden evrensel bir ortak irade etrafında birleşmektir. Kant, siyasi düzenin, insan haklarını ve özgürlükleri korumak için oluşturulması gerektiğini savunmaktadır. Dolayısıyla Kant, herkesin sahip olduğu hakların siyasi düzen tarafından korunması gerektiğini düşünmektedir. Kant'ın genel irade kavramı, modern demokratik kurumların temelinde yer almaktadır.

Dolayısıyla Rousseau, Kant üzerinde birçok anlamda özel bir etkiye sahiptir. Kant, Rousseau'nun özellikle insan doğası ve toplumsal sözleşme teorilerinden etkilenmiştir. Kant, insanın doğal olarak özgür ve eşit olduğunu, ancak toplumsal hayatta bu özgürlüğün ister istemez sınırlanması gerektiğini düşünmektedir. Kant, insanların genel irade aracılığıyla sözleşme yaparak karşılıklı görev ve sorumluluklarını yerine getirmelerine vurgu yapmaktadır. Bu toplum içerisinde yaşamları kolaylaştırır. Rousseau'nun doğal hukuk ve hukuk devleti düşünceleri de Kant'ın kendi felsefi çalışmalarına önemli bir katkı sağlamıştır.

Doğal hukuk Rousseau'ya göre, insanın doğal özgürlüğüne dayanmaktadır. Kant da doğal hukuk kavramını ele alarak insan haklarının evrenselliği ve doğallığı üzerinde durmuştur. Rousseau'nun insan doğasından kaynaklanan özgürlük kavramı, Kant'ın ahlak felsefesinde taşların yerine oturmasını sağlamıştır. Kant'ın devlet kavramına yaklaşımını ile Rousseau'nun devlet yapılanması benzerlik taşır. Kant devleti, ahlâki temelde insanların genel iradesinin bir somutlaşması olarak değerlendirir. Kurmaya çalıştığı ilk şey ise egemenin rolü konusunda tüm bireylerin aynı şekilde düşünüp karar alıp anlaşmasıdır. Bu şekilde baktığımız zaman ikisi arasında benzerlik olduğunu görebiliriz (Güngör, 2015, s. 126).

Rousseau ve Kant'ın siyasi düşünceleri, bütünsel olarak siyasi düşüncelerin gelişmesine katkı sağlamıştır. Rousseau, toplum sözleşmesi teorilerinin gelişmesine katkıda bulunmuş, Kant ise insan hakları ve özgürlükleri savunan siyasi düşüncelerin öncülerinden biri sayılmıştır. Rousseau'nun ve Kant'ın ortak genel irade bağlamındaki siyasi düşünceleri hem kendi dönemlerinde hem de daha sonraki yıllarda etkisini sürdürmüştür.

III. 3. İnsan Doğasında Eğitimin Rolü

Rousseau ve Kant'ın eğitim ve kültür konusundaki görüşlerine baktığımız zaman, ahlaki gelişim çerçevesinde eğitim ve eğitilmiş insanların bilinçli olmasına vurgu yaptıklarını görürüz. Rousseau'nun eğitilmiş kültürlü bir toplum yaratma isteği, Kant'ta da karşımıza çıkar. Rousseau, insanlığa dayalı bir eğitim modelini savunmaktadır. İnsanlar doğduklarında saftırlar ama kurumlar aracılığıyla yollarını şaşırırlar. Özellikle yetiştirilme tarzı, zamanla çocuğun doğallığını ve dolayısıyla ahlakını bozmaya başlar. Ona göre eğitim, toplumsal yapıların ve davranış biçimlerinin çocuğa zorla uygulanması anlamına gelmemektedir. Çünkü bu tür dışsal baskıların onun özgür ve doğal gelişimini engellediği düşünülmektedir.

Rousseau, doğal yaşamın varsayımlarından yola çıkarak, insan doğasının özünde iyi olduğuna kesin olarak inanmaktadır. Dolayısıyla, doğru eğitimin de doğaya uygun olacağını belirtmektedir. Kant, her ne kadar Rousseau'nun doğaya uygun eğitim anlayışını paylaşıyor olsa da, insanın doğasından kaynaklanan bazı yönelimlerinin ancak erken disiplinle düzeltilebileceğini düşünmektedir (Badamchi, 2016,s.169).

Kant, Rousseau'nun insanın doğduğunda saf bir varlık olduğu, doğasında kötülük bulunmadığı düşüncesini benimsemiştir. Kant'a göre de insan, hayvan gibi sadece içgüdüsel varlık değildir. İnsan kendi eylemlerini kendisi yönlendirip yönetirken yeteneklerini de yavaş yavaş kendi kendine geliştirmelidir. Böylece bir nesil, bir sonraki nesli yetiştirecektir. İnsanlık zamanla kendini en iyi hale getirmeye çalışacaktır (Kant, 2013, s.31). Kısaca, Kant da saf insan doğasının eğitimine işaret eder. Kant'a göre de insan doğduğu andan itibaren bakıma ihtiyacı olan tek varlıktır. Bakıma ihtiyacı olan evreden itibaren eğitime ihtiyaç duyan insan, iyiliği geliştirmek için de eğitime ihtiyaç duyar. Eğitim aracılığıyla kendi değerini anlayan insan, Kant'a göre, eğitimin insanı daima kendi özündeki iyiye ve dış dünyada da daha iyiye yönlendirdiğine dikkat çekmektedir. Görüleceği üzere Kant, Rousseau'nun eğitimle ilgili düşüncelerinde belli noktalarda birleşir. Kant'ın kendi ahlak felsefesi ve Rousseau'nun eğitim ile ilgili normatif çıkarımlarının iyi bir şekilde harmanladığı bir eğitim kavrayışı olarak karşımıza çıkmaktadır (Badamchi, 2016, s. 162).

Kant'a göre, insanın doğal yeteneklerinin gelişimi kendiliğinden olmaz, eğitilmesi gerekir. Bu nedenle, onun için her türlü eğitim bir sanattır. Doğadaki bütün iyi olan her şeyin temelinde eğitim yatmaktadır. Ona göre, insanlığın başına gelecek bütün

kötü durumların sebebi de eğitimsizliktir. Ayrıca eğitim tek başına yapılacak bir şey değildir. Başkasının yönlendirmesi eğitimde olmazsa olmaz bir gerekliliktir. Kant için eğitim, kültürel bağlamda da insanın aynı zamanda kültürle donatılmasıdır. (Kant, 2013, s. 40-43). Kant için, mutlu ve dolayısıyla özgüvenli bir milletin geleceği için ahlaklı ve erdemli insanlar yetiştirmek şarttır. Dolayısıyla öncelik ahlaki eğitime verilmelidir (Yayla, 2005, s. 83).

Rousseau ve Kant'ın eğitim teorisinin merkezinde, kendi aklını kullanabilen ve bu çerçevede karar alabilen, özgür eyleyen bireyler yetiştirme amacı vardır ki bu da Kant'a göre ahlaki ödevler konusunda eğitilmeyle başlamaktadır (Badamchi, 2016, s. 176-179). Kısaca onun için önemli olan, insanın olabildiğince ödev bilinciyle hareket ederek ahlak kurallarına uygun eylemesidir. İnsan ahlaki yasa ile tutarlı eylediğinde ahlaki eylem anlam kazanır.

Genel olarak baktığımız zaman, birçok konuda olduğu gibi, eğitim konusunda da Kant, Rousseau'nun oldukça etkisinde kalmıştır. Ancak, Kant'ın tamamen Rousseau'cu bir eğitim anlayışında olduğunu söylemek yanlış olur. Kant, daha çok özgün ve tutarlı bir eğitim anlayışı geliştirmiştir.

SONUÇ

Kant'ın Rousseau'dan her anlamda etkilendiği açıktır. Kant, Rousseau'nun özellikle felsefedeki yerinin paha biçilmez yeni ufuklar açması nedeniyle önemli olduğunu düşünür. Her ne kadar her iki düşünür Aydınlanma Çağı içinde iki ayrı dünyada yaşamış ve iki farklı karakter olsalar da Kant'ın Rousseau'nun iddialarına göre kendi sistemini gözden geçirdiği ve biçimlendirdiği inkâr edilemez bir gerçektir.

Kant, Rousseau'yu felsefenin özü ve değeri konusunda yeni kavrayışlar getiren bir düşünür olarak algılamaktadır ve kendini bir anlamda Rousseau ile özdeşleştirmektedir. Kant, Rousseau sayesinde doğru bir yola girdiğini, insanlara saygı göstermeyi öğrenerek kendisinde bulunan üstünlük duygusundan kurtulduğunu düşünür. Her ne kadar yaşam tarzları birbirine tam anlamıyla zıt olsa da Kant'ın kendi düzenini sadece Rousseau'nun *Emile* adlı eserini okurken sarstığı herkes tarafından bilinmektedir.

Ahlak felsefesi temelinde doğuştan gelen ve ahlaki bir duygu olan vicdan konusunda Kant'ın Rousseau'nun düşüncelerini örnek aldığı görülür. Rousseau, iyiyi ve kötüyü özgür iradesiyle seçme hakkına sahip olan bir varlık olarak insanın doğasında var olan ahlaki bir özgürlüğe işaret etmektedir. Bu da bizi Kant'ın özgür istençle özgür bir biçimde eylemde bulunarak ahlaklı olunacağı iddiasına götürür. Öyleyse özgürlük, bilinçli bir biçimde ahlaki ve vicdani eylemin kendisidir denilebilir. Diğer bir anlamda özgürlük, yapılan eylem üzerinden sorumluluk almak olarak yorumlanır. Buna göre, Rousseau'da sadece ahlaki bir duygu olarak verilen vicdan, Kant'ın ahlak felsefesindeki metafiziksel alanına işaret eder ki bu da içsel bir duygudur. Böylece de Demir'in de *Kant Ahlak Siyaset* adlı eserinde vurguladığı gibi Kant, Rousseau'ya yönelmekle insanın insanlığı üzerine de yönelmeye başlamış olur.

Genel olarak insanın doğa durumundaki ahlaki duygusuna vurgu yapan Rousseau, insanın tekrar doğa durumuna dönmesine değil, doğa durumunda sahip olduğu ahlaki

saflığa dönmesini istemektedir. Kant da bu konuda Rousseau ile aynı fikirdedir. Bu bağlamda, kendi ahlak anlayışını da bir anlamda bu saf iyi niyete göre temellendirir.

Rousseau'ya göre, insan doğa durumunda tüm ihtiyaçlarını kendisi karşıladığı için özgürdür, duygularına göre hareket ettiği için de mutludur. Bu noktada yine Rousseau'nun bu düşüncesini Kant'ın kendi anlayışına temel aldığını görürüz. Rousseau, genel irade aracılığıyla genel iyinin peşindedir. Daha sonra Kant'ta da iyi istençten hareketle Koşulsuz Buyruk çerçevesinde eylemde bulunmak ahlaki sayılacak, daha sonra da bu ahlaki yasa devlet içinde siyasi yasa olarak karşımıza gelecektir.

Rousseau için vicdan, kaynağını merhamet duygusundan alır. Vicdan duygusu ona göre doğuştan gelir ve insana ahlaki davranışlarında yol göstericilik yapar. Diğer bir ifadeyle, iyilik ve kötülüğü ayırtlamasına yardımcı olur. Dolayısıyla vicdan, insanı kötülüklerden de koruyan bir duygudur, ince bir karar verme sınırındır. Rousseau'nun doğuştan gelen bu vicdan duygusu, Kant'ın ahlak felsefesinde ise A priori olan içsel bir duyguya işaret eder. Genel olarak bakıldığında, vicdan duygusu her iki düşünür için de insanı duyulur üstüne bağlayan tanrısal bir güç gibi gözükmektedir. Özellikle Kant'ta insanın ahlaki olarak özgürleştiği alan olarak görülen yer, metafizikselliği de içinde barındıran Numenal alandır.

Rousseau, insanın seçme özgürlüğüne sahip olan bir varlık olmasına vurgu yaparak bu seçimi vicdanına dayanarak yaptığını düşünür. İyiyi kötüyü seçme çerçevesinde vicdan kararı verdirtendir. Kant'ın ödev ahlakının temeli olan iyi isteme de kötüye karşı bir ölçüt olarak karşımıza gelir. Bu iyi isteme aracılı ile vicdan kendi sorgulamasını yapar ve ahlaki eyleminin sınırlarını belirler. Kant, eylemi yaptıran ilk neden olan iyi niyet ve istemeye yönelmemiz gerektiğini, onun vicdani davranışı ortaya çıkardığını belirtir. Ahlaki yasaya saygı ile eylemek, vicdana göre eylemek demektir. Diğer bir ifadeyle, yasa karşısındaki duyulan saygı, insanın A priori "ahlak duygusu"ndan kaynaklanır.

Rousseau'da vicdan, kişinin eylemde bulunurken neyin iyi neyin kötü olduğunu sorgulaması ve buna göre iyiye yönelerek davranması durumudur. Kant'a göre insan, nedensellik alanında değil, özgürlük alanında vicdani eylemde bulunur. Çünkü zorunlu nedensellik alanında doğası gereği bazı şeyleri yapmak zorundadır, burada

bağımsız değildir. Dolayısıyla bağımsız olmadığı bir alanda sorumluluk yüklenmesi ondan beklenemez.

Hem Rousseau da hem de Kant'ta ahlaki özgürlüğün vicdan ile bizi tanıştırdığını görürüz. Çünkü her iki düşünür de özgür eyleyerek sorumluluk almayı ahlaki alanda bulur. Buradan çıkarılacak sonuç, vicdani eylemin seçme özgürlüğü temelinde özgür eyleme karşılık geldiğidir.

Rousseau'nun vicdan ile işaret ettiği ahlaki duygu, Kant'ta içsel olan öznel bir ahlaki duyguya karşılık gelir ve biz bunu Kant'ın metafiziksel olana bağlanan ve sınırlı olduğu için bilinemeyen Numenal alan dediği metafiziksel alanla bağlarız. Ahlak yasasına uygun eylemde bulunarak koşulsuz olarak, özgür ve dolayısıyla otonom bir varlık olarak eylemde bulunuruz. Bu da bizi vicdani olarak eylemeye götürür.

Rousseau'nun vicdan duygusu, kendinde ve başkalarında iyi olmaya işaret eder. Rousseau'ya göre vicdan, bireylerin ortak irade ile ortak değerler etrafında birleşmesine neden olan ilkedir. Vicdan, insanları yüce değerleri anlamaya yönlendirir. Kant da, yalnızca saf pratik akılla belirlenmiş bir istencin istemelerinin doğrudan iyi olduklarını söyler. Çünkü Kant'a göre ahlaksal isteme, doğrudan doğruya yasa düşüncesi ile ilgilidir ve bu yasa da, otonom ve özgür bireyin gerçek yol göstericisidir.

KAYNAKÇA

- Ağırman, F.(2018). Hobbes ve Rousseau'nun Devlet Kuramlarında Doğa Durumu. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı (32), 115-120.
- Akan, A. (2015). Jean Jacques Rousseau'da İnsan ve Toplum Sorunu. Yayılanmamış Yüksek Lisans Tezi. *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul*.
- Akan, A. (2016). Rousseau'nun "Eleştirel" Ahlak Düşüncesi, *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı(21), 141-160.
- Arnhart, L. (2011). *Siyasi Düşünce Tarihi*, Çev.: A. K. Bayram, Ankara: Adres Yayınları.
- Badamchi, K. D. (2016). Immanuel Kant'ın Jean Jacques Rousseau'dan Çıkarırsadıkları: Eğitim Üzerine, *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (21), 161-180.
- Balcı, Ç. E. (2018). İsteme Özgürlüğünden Eylem Özgürlüğüne: Kant'ın Özgürlük Görüşü, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 35(1), 20-32.
- Cassirer, E. (1996). *Kant'ın Yaşamı ve Öğretisi*, Çev. D. Özlem, İstanbul: İnkılap Kitapevi.
- Cassirer, E. (2014). *Rousseau, Kant, Goethe* (Çev: E. Tüzel). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Cevizci, A. (2002). *Etiğe Giriş*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Copleston, F. (2004). *Felsefe Tarihi: Aydınlanma* (Çev: A. Yardımlı). İstanbul: İdea Yayınevi.
- Coşkun, S. (2014). *Siyaset Felsefesi Tarihi* Platon'dan Žižek'e. İçinde A.Tuncel. K. Gülenç (Edt.), *J. J. Rousseau*, Ankara: Doęu Batı Yayınları, (ss. 294).
- Çilingir, L. (2020). Kant'ta Siyasetin Ahlakileştirilmesi, *Temaşa Felsefe Dergisi*,(14) 28-47
- Çörekçioğlu, H. (2010). *Kant Felsefesinin Politik Evreni*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Damrosch, L. (2011). *Jean Jacques Rousseau*. (Çev: Ö. Özköprülü). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Demir, A. (2018). *John Rawls Eleştirel Bir Yaklaşım*. Ankara: Siyasal Yayınevi.
- Demir, A. (2020). *Kant Ahlak Siyaset*. Ankara: Siyasal Yayınevi.

Dent, N. J. H. (1991). *Rousseau Sözlüğü*. (Çev: B. Gözkan, N. Ilgıcioğlu, A. Çitil ve A. Kovanlıkaya. İstanbul: Sarmal Yayıncılık.

Duman, F. (2009). Siyaset. İçinde (Edt.), M. Türköne, Sivil Toplum. (ss. 347-377). İstanbul. Opus Yayınları.

Gül, F. (2018). Vicdanın Neliği Üzerine: Rousseau-Kant Örneği, *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*.1, 69-76

Güngör, I. (2015). Immanuel Kant'ın Politika Felsefesi, Yüksek lisans Tezi, *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Bursa.

Güvenç, C. (2020). Rousseau'cu Genel İrade Bağlamında Modern Devlet (Halk)'e Yönelik Bir Değerlendirme. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 4(2), 88-107.

Heimsoeth, H. (2007). *Kant'ın Felsefesi* (Çev: T. Mengüşoğlu). Ankara: Doğu Batı Yayınları.

İşler, E. (2019). Thomas Hobbes ve J.J. Rousseau'da İnsan Doğası ve Barışın Olanacağı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. *Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul.

Kahveci, K. A. (2012). J. J. Rousseau'da Ahlâkî Vicdan ve Değeri, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (1), 205-213.

Kalfa, C. ve Ataay, F. (2015). Rousseau ve Çoğunlukçu Demokrasi Anlayışı. *Alternatif Politika Dergisi*, 7(3), 457-489.

Kant, I. (1995). *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, (Çev: İ. Kuçuradi). Ankara: FKY.

Kant, I. (2001). *Pratik Usun Eleştirisi*, (Çev: İ.Z. Eyüboğlu). İstanbul: Say Yayınları. Kuçuradi, İ.(1996). *Etik*, Ankara: FKY.

Kant, I. (2002). *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, (Çev: İ. Kuçuradi). Ankara: FKY.

Kant, I. (2002). *Prolegomena*, (Çev: İ. Kuçuradi, Y. Örnek). Ankara: FKY.

Kant, I. (2013). *Eğitim Üzerine*. (Çev: A. Aydoğan). İstanbul: Say Yayınları.

Öktem, Ü. (2007). Kant Ahlakı. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Bölümü Dergisi*.18,11-22.

Rousseau, J. J. (1995). *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, İstanbul: Say Yayınları.

Rousseau, J. J. (1999). *Toplum Sözleşmesi* (Çev: A. Erenuluğ). Ankara: Öteki Yayınevi.

Rousseau, J. J. (1990). *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, (Çev: R. Ö. İleri) İstanbul: Say Yayınları. <https://www.pdfdrive.com/> İndirilme Tarihi: 24.10.2022.

Rousseau, J. J. (1994). *Toplum Sözleşmesi* (Çev: V. Günyol). İstanbul: Adam Yayınları.

Rousseau, J. . (1941). *Emile Ya da Eğitim Üzerine*, (Çev: Y. Avunç). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları <http://www.kavak.org.tr/> İndirilme Tarihi: 10.01.2023.

Rousseau, J. J. (2002). *Emile*, (Çev: M. Baştürk ve Y.Kızılçim). Erzurum: Babil Yayınları.

Rousseau, J. J. (2003). *Toplum Sözleşmesi* (Çev: V. Günyol). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Rousseau, J.J. (2005). *Emile Bir Çocuk Büyüyor*, İstanbul: Selis Yayınları.

Rousseau, J. J. (2021). *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev* (Çev: S. Eyüboğlu). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Savran, G. A. (2013). *Sivil Toplum ve Ötesi Rousseau Hegel Marx*, İstanbul: Belge Yayınları.

Silier. Y. (2016). *Özgürlük Yanılsaması Marx ve Rousseau*, İstanbul: Yordam Kitap.

Timuçin, A. (2012). Özne dergisi Rousseau sayısı içinde “Rousseau İçin Notlar” Özne Dergisi, Güz 2012, 17. Kitap, s. 7-14.

Wokler, R. (2003). *Rousseau Düşüncenin Ustaları*, (Çev: C. Atila). İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.

Yayla, A. (2005) Kant’ın Ahlak Eğitimi Anlayışı, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 38(1),73-86.